

Кыргыз Республикасынын
билим берүү жана илим министрлиги

«Майып балдардын
ата-энелеринин ассоциациясы»
коомдук бирикмесинин (АРДИ)

**ДЕН СОЛУГУНУН
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ ЧЕКТЕЛГЕН
БАЛДАР ҮЧҮН МЕКТЕПКЕ
ЧЕЙИНКИ ДАЯРДОО
ПРОГРАММАСЫНЫН
ДОЛБООРУ**

УДК 376
ББК 74.3
Д 33

Авторлор: Татьяна Архипова
эксперт-методист жана педагогикалык илимдердин кандидаты
Романова Ольга
Атайын психолог жана республикалык ПМПК сурдопедагогу
Абдуазизов Данияр
эксперт практик жана дефектолог
Мамбетова Салтанат
Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлигинин кызматкери
Дыйканбаева Сейнеп долбоордун жетекчиси жана «Майып балдардын ата-энелеринин ассоциациясы» КБ (АРДИ) программалар боюнча координатору,
юристи

Д 33 ДЕН СОЛУГУНУН МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ ЧЕКТЕЛГЕН БАЛДАР
ҮЧҮН МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ДАЯРДОО ПРОГРАММАСЫНЫН
ДОЛБООРУ. – Б.: 2016. – 81 б.

Котормучу: Сартбаева Назира

ISBN 978-9967-08-631-9

Программа АРДИ КБ тарабынан «Майыптыгы бар балдарды мектепке чейинки даярдоо - инклюзивдүү билимге алууга карай жол» долбоорунун алкагында, «Сорос-Кыргызстан» фондунун «Билим берүү программаларынын» каржылык колдоосу менен түзүлдү.

Д 4310000000-16

УДК 376

ББК 74.3

ISBN 978-9967-08-631-9

© «Майып балдардын ата-энелеринин ассоциациясы» коомдук бирикмесинин (АРДИ)

МАЗМУНУ

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ	4
Киришүү	5
Түшүндүрмө кат.....	7
1 . ПРОГРАММАНЫН МАКСАТТАРЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ.....	8
2. ДМЧ балдардын жалпы мүнөздөмөсү	9
2.1 Угуу функциялары туруктуу жабыркаган балдар	11
2.2. Көрүүсү жабыркаган балдар	13
2.3 Борбордук нерв тутуму органикалык жактан жабыркоосунун негизинде интеллектуалдык өнүгүүсү туруктуу бузулган балдар.....	15
2.4 Сүйлөө жөндөмү жабыркаган балдар	16
2.5 Айкалышкан жабыркоолору бар балдар.....	19
2.6 Таяныч-кыймыл аракет аппараты жабыркаган балдар	20
2.7 Психикалык өнүгүүсү артта калган жана гиперактивдүү балдар	22
3. Билим берүү процессин уюштурууга жалпы талаптар	24
4. КОРРЕКЦИЯЛЫК-ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ ИШТЕР.....	27
5. ДМЧ БАЛДАРДЫ ЖЕКЕЧЕ ӨНҮКТҮРҮҮНҮ КОШТОО СИСТЕМАСЫ.....	29
6. ЧӨйрөнү уюштуруудагы өзгөчөлүктөр.....	30
7. ЖЫЛДЫН АЯГЫНА КАРАТА КҮТҮЛГӨН БАЗАЛЫК ЖЫЙЫНТЫКТАР.....	33
8. ДМЧБ ОКУТУУДА ЖЕКЕЧЕ МАМИЛЕНИ ТҮЗҮҮ ҮЧҮН МЕТОДИКАЛЫК СУНУШ-КӨРСӨТМӨЛӨР	41
8.1 Жалпы билим берүү уюмунун мектепке чейин даярдоо классында гиперактивдүү, психологиялык өнүгүүсү бузулган баланы окутууда жекече мамиле жасоо үчүн мугалимге методикалык сунуш-көрсөтмөлөр.....	41
8.2 Жалпы билим берүү уюмунун мектепке чейин даярдоо классында көрүү жөндөмү жабыркаган баланы окутууда жекече мамиле жасоо үчүн мугалимге методикалык сунуш-көрсөтмөлөр.	43
8.3 Жалпы билим берүү уюмунун мектепке чейин даярдоо классында угуу жөндөмү жабыркаган баланы окутууда жекече мамиле жасоо үчүн мугалимге методикалык сунуш-көрсөтмөлөр.	45
8.4 Жалпы билим берүү уюмунун мектепке чейин даярдоо классында ТКА жабыркаган баланы окутууда жекече мамиле жасоо үчүн мугалимге методикалык сунуш-көрсөтмөлөр.	47
9. Билим берүү уюмуна балдардын даярдыгы	53
1-тиркеме	57
ДМЧБга болжолдуу мүнөздөмө	64
НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР.....	77
Ыраазычылык сөздөрү:	80

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

КР – КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ

«АРДИ» КБ – «МАЙЫП БАЛДАРДЫН АТА-ЭНЕЛЕРИНИН АССОЦИАЦИЯСЫ» КООМДУК БИРИКМЕСИ

КР ББЖИМ – КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ДМЧА – ДЕН СОЛУГУНУН МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ ЧЕКТЕЛГЕН АДАМДАР

ДМЧБ – ДЕН СОЛУГУНУН МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ ЧЕКТЕЛГЕН БАЛДАР

ИББ – ИНКЛЮЗИВДУУ БИЛИМ БЕРҮҮ

БЦП – БАЛДАРДЫН ЦЕРЕБРАЛДЫК ПАРАЛИЧИ

ТКАЖ – ТАЯНЫЧ-КЫЙМЫЛ АРАКЕТ АППАРАТЫНЫН ЖАБЫРКООСУ

ПӨК – ПСИХИКАЛЫК ӨНҮГҮҮНҮН КЕЧИГҮҮСҮ

МСЭК – МЕДИЦИНАЛЫК-СОЦИАЛДЫК ЭКСПЕРТТИК КОМИССИЯ

МББУ – МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ УЮМУ

ПМПК – ПСИХОЛОГИЯЛЫК-МЕДИЦИНАЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК КОМИССИЯ

КЧжЭ – КУРУЛУШ ЧЕНЕМДЕРИ ЖАНА ЭРЕЖЕЛЕРИ

Киришүү

Кыргыз Республикасында 90-жылдардын ортосунан баштап, ДМЧАларга билим берүүнүн жеткиликтүүлүгү жөнүндө маселе көтөрүлүп келет, бирок акыркы жылдарда гана КРде инклюзивдүү билим берүү боюнча ырааттуу кадамдар жасала баштады.

Коомдук бирикмелер, эл аралык уюмдар жана КР Билим берүү жана илим министрлиги бул багытта көптөгөн иштерди аткарышууда.

АРДИ КБ да бул процесске өз салымын кошуп келет. Мисалы: Иштелип бүткөн доолбор «Комплекстик билим берүү стандарты - инклюзивдүү билим берүүнүн негизи» АРДИ КБ тарабынан, «Сорос-Кыргызстан» фондунун, «Билим берүү программаларынын» каржылык колдоосу менен ишке ашырылып, алар «Сорос-Кыргызстан» фонду жана «Борбордук Азиянын Евразиясы Фонду» коомдук фонду тарабынан сынамыкка алынды.

АРДИ КБнын долбоорго эксперттерди тартуу менен аткарган кийинки кадамы төмөнкүлөр болду: Романова О.Г., Архипова Т.В., Абдуазизов Д.В. жана Мамбетова С.С. тарабынан 2016-жылы Майыптыгы бар балдарды мектепке чейин даярдоо программасынын долбоору түзүлдү. Программа «Сорос-Кыргызстан» фондунун «Билим берүү программасынын» каржылык колдоосу менен, АРДИ КБ тарабынан «Майыптыгы бар балдарды мектепке чейинки даярдоо – инклюзивдүү билимге карай жол» долбоорунун алкагында түзүлгөн.

КР Билим берүү жана илим министрлигине программаны түзүүдө колдоо көрсөткөнү жана аны Буйрук менен бекиткени үчүн өзгөчө ыраазычылык билдиребиз.

Биргелешкен иштин акыбетинде Кыргыз Республикасында инклюзивдүү билим берүүнүн негиздери түзүлдү.

Долбоордун идеясы - «Наристе» программасынын негизинде майыптуулуктун өзгөчөлүктөрүн, ДМЧ балдарга билим берүү процессинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырган программаны түзүү болду.

Бул программанын максаты: ДМЧ балдарга мектепке чейинки билим алууга жеткиликти камсыздоого өбөлгө түзүү.

Бул программада ар кандай майыптыгы бар балдардын билим алууга өзгөчө муктаждыктары жазылган. Мисалы, ой жүгүртүүнү, кунт коюну, эс тутумду, сүйлөө жөндөмдүүлүгүн жана мектепке чейинки курактагы ДМЧ балдардын өнүгүүсүнө керектүү башка жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүү болуп саналат.

Балдардын өзгөчөлүктөрүн жана керектөөлөрүн эске алуу менен, жана мектеп жашына чейинки балдардын өнүгүүсү ар кандай деңгээлде болушу мүмкүн болгондуктан, ДМЧБ үчүн программаны жазылгандан ийкемдүүрөөк кылып колдонууга болот. Мугалим же тарбиячы программанын долбооруна таянуу менен, ДМЧБ окутууда ар кандай варианттарды колдоно алат.

Программанын долбоорун түзүү - ДМЧ балдар үчүн жеткиликтүү билим алууну камсыздоого өбөлгө түзүү боюнча алдыга карай жасалган чоң кадам деп ишеним менен айта алабыз.

«АРДИ» КБ англис тилинде children and Persons with Disabilitie деп колдонулган, *майыптыгы бар адамдар жана балдар* эл аралык терминологиясын колдонот жана өз публикацияларында ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген адамдар, кыскартылганда «ДМЧА» жана «ДМЧ» сөздөрүн КОЛДОНБОЙТ. Бул сөздөр мындай терминологиялар колдонулган улуттук мыйзамдарга шилтеме берилген учурларда гана колдонулат.

Улуттук мыйзамдарда мындай терминология колдонулгандыктан, программанын долбоорунда «ДМЧА» жана «ДМЧБ» сөздөрү колдонулду. Программанын долбоорунда балдар жана бала сөзү колдонулса, ал бул терминдер ДМЧБга тиешелүү.

Программанын долбоорунда төмөндөгүдөй терминдер колдонулган: Билим берүү уюмдары, билим берүү мекемелери же уюмдар. Бул терминдердин бардыгы ДМЧ балдарга билим берүүгө жеткиликти камсыздаган, инклюзивдик билим берүүнү ишке ашырган, КРде инклюзивдик билим берүүнү өнүктүрүүгө өбөлгө түзгөн бардык уюмдарга карата тиешелүү.

Түшүндүрмө кат

Жалпы билим берүү уюмдарынын шарттарында ДМЧ балдарга инклюзивдүү билим берүү ДМЧ балдарды жана жөнөкөй балдарды жалпы билим берүү уюмдарынын бир классында/тобунда чогуу окутуу жолу менен уюштурула алат. Инклюзивдик билим берүү ДМЧ балдарды окутууда натыйжалуу процесс болуп саналат, анткени ал мындай балдардын коомго интеграциялануу маселесин, алардын социалдык адаптациясынын маселесин, ошондой эле бүгүнкү күндө болгон ресурстар менен сапаттуу билим берүү маселесин ийгиликтүү чечүүгө мүмкүндүк берет.¹

ДМЧ балдарга инклюзивдүү билим берүүнүн негизги максаты - аларга толук кандуу социалдык жашоо тартуулоо, балдар жамаатына жигердүү катышууга мүмкүндүк берүү, коомдун толук кандуу мүчөсү катары өз ара мамилелерди түзүүнү жана камкордук алууну камсыздоо болуп саналат.

Башка балдар менен чогуу иштешүү аркылуу, ДМЧ баланын таанып билүү жөндөмдүүлүктөрүнө жана даярдыгынын деңгээлине көзкарандысыз, ар бир баланын таанып билүү жана жеке инсандык жигердүүлүгүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзүү зарыл. Бардык балдардын, анын ичинде үйдө окуган балдардын предметтик жааттарда катышуусун камсыздоо абзел. Алар өзүнө түшүнүктүү (баланын жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен) үй тапшырмаларын, табыштамаларды аткара алышат, дубал гезиттери үчүн материалдарды тандап, чыгармачылык иштерди, моделдерди ж.б. даярдай алышат, алардын салымы педагог тарабынан бааланышы керек. Эң маанилүү педагогикалык максаттардын бири, баланын мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен анын потенциалын өнүктүрүү, ДМЧ балдарга карата коомдун көңүл буруусун жана кызыгуусун жаратуу, балдар жана чоңдор тарабынан тилектештикти өнүктүрүү болуп саналат.²

---

¹ "Наристе" балдарды мектепке даярдоо программасы (480 саат). - Б.: Изд. Аркус, 2015. - 136 с.

² "Наристе" балдарды мектепке даярдоо программасы (480 саат). - Б.: Изд. Аркус, 2015. - 136 с.

1 . ПРОГРАММАНЫН МАКСАТТАРЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

Балдарды жалпы билим берүү уюмдарында билим алууга даярдоо программасы Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» мыйзамы (2003), Кыргыз Республикасынын «Мектепке чейинки билим берүү жөнүндө» мыйзамы (2009), «2020-жылга чейин билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясы» (2012) сыяктуу ченемдик-укуктук документтерди жүзөгө ашыруунун алкагында, ошондой эле Кыргыз Республикасынын «Мектепке чейинки билим берүү жана балдарга кам көрүү» мамлекеттик билим берүү стандартын (2012) жүзөгө ашыруу максатында иштелип чыгарылган (МЧББУ стандарттарында аныкталган негизги предметтик компетенцияларды эске алуу менен).

«Наристе» программасы ушул программаны иштеп чыгуу үчүн негиз болду. Ошондуктан бардык негизги бөлүмдөр жана алардын мазмуну бул программага ылайык келет.

Программанын негизги максаты - жекече өзгөчөлүктөрүнө жараша мектепке чейинки мекемелерге барбаган 6-7 жаштагы балдарды, алардын үй-бүлөсүнүн материалдык кирешелерине, жашаган жерине, тилдик жана маданий чөйрөсүнө, этникалык таандыгына көзкарандысыз мектепке чейинки даярдыкка камтуу жана тартуу болуп эсептелет.

Программаны жүзөгө ашыруунун милдеттери төмөнкүлөр:

- балдардын дене-мүчөлүк жана психикалык саламаттыгын, анын ичинде алардын эмоционалдык саламаттыгын коргоо жана бекемдөө;
- жаш-курактык жана жеке өзгөчөлүктөрүнө, шыктарына жараша балдардын өнүгүүсү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү;
- балдардын кыймыл аракетиндеги керектөөлөрүн канааттандыруу, организминин системаларын жана функцияларын жакшыртуу, ички жана тышкы чөйрөнүн жагымсыз факторлоруна карата организмдин каршылык көрсөтүүсүн жогорулатуу үчүн шарттарды түзүү;

- Өзүнүн ички дүйнөсү менен, башка балдар, чоңдор жана дүйнө менен болгон мамилелердин субъекти катары ар бир баланын жөндөмдөрүн жана потенциалын өнүктүрүү;
- балдардын жалпы маданий инсандыгын, анын ичинде саламат жашоо образынын баалуулуктарын калыптандыруу, баланын социалдык, адеп-ахлактык, эстетикалык, интеллектуалдык, дене-мүчөлүк сапаттарын, демилгелүүлүгүн, өз алдынчалыгын жана жоопкерчилигин өнүктүрүү;
- балдардын таанып билүүчүлүк, кептик, социалдык-коммуникативдик, көркөм-эстетикалык жана дене-мүчөлүк өнүгүүсүн камсыздоо;
- баланын окуусу үчүн өбөлгө түзүү;
- балдардын жаш-курактык, жекече, психологиялык жана дене-мүчөлүк өзгөчөлүктөрүнө ылайык келген социомаданий чөйрөнү түзүү;
- ДМЧ балдардын жалпы өнүгүүсүнө, алардын психофизикалык өнүгүүсүн коррекциялоого, аларды мектепке чейинки жалпы билим берүү уюмунда окутууга даярдоого өбөлгө түзүү;
- үй-бүлөгө психологиялык-педагогикалык колдоо көрсөтүүнү жана ата-энелердин (мыйзамдуу өкүлдөрдүн) компетенттүүлүгүн жогорулатууну камсыздоо;
- ата-энелерге (мыйзамдуу өкүлдөргө) балдарды тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүү маселелери боюнча профилактикалык, консультативдик жана методикалык жардам көрсөтүү;
- балдардын толук кандуу өнүгүүсүн камсыздоо үчүн тарбиялануучулардын үй-бүлөлөрү менен өз ара иштешүү.

2. ДМЧ балдардын жалпы мүнөздөмөсү

Азыркы учурдагы психологиялык, педагогикалык жана медициналык, социалдык адабияттарда окутуу жана тарбиялоо үчүн атайын шарттарды талап кылган балдарды аныктоодо ар түрдүү терминдер колдонулуп жатат. Мисалы: «өнүгүү өзгөчөлүктөрү бар балдар», «өнүгүүсү жабыркаган

балдар», «ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар», «окутуу үчүн атайын муктаждыктары бар балдар», «өнүгүүсү көйгөйлүү балдар», «өзгөчө муктаждыктары бар балдар», «бөтөнчө балдар», «окутууга кыйын балдар», «өзгөчө балдар» ж.б.

Бүгүнкү күндө эң кеңири колдонулуп жүргөн түшүнүк - «ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар». Бул термин англоамерикалык профессионалдык кептик чөйрөдө активдүү колдонулат – handicap (чектелген, тоскоолдук). Чектелген деген түшүнүк ар кандай өңүттөн каралып, өнүгүүсүндө кемчиликтери бар адамдарга тиешеси бар ар кандай кесиптик чөйрөлөрдө ар түрдүү мааниге ээ: медицинада, социологияда, социалдык укукта, педагогикада, психологияда.

Буга байланыштуу «мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар» түшүнүгү ооруга байланыштуу өнүгүүсү жабыркаган же дене түзүлүшүнүн кемчиликтеринен улам кыймыл аракетин чектелген, тышкы чөйрө менен ыңгайлашуусуна мүмкүнчүлүк болбогон балдардын категориясын камтыйт.

Расмий документтерде төмөнкүдөй аныктама берилет:

Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар (ДМЧ) – физикалык жана (же) психикалык өнүгүүсүндө убактылуу же туруктуу мүчүлүштүктөрү бар, ошол себептен билим алуу үчүн өзгөчө шарттарга муктаж болгон жашы 18-ге чейинки балдар, жана 18-ден жогорку курактагы жаштар аталат.

Атайын шарттар – ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдардын конституциялык укуктарын ишке ашыруу үчүн керек болгон технологиялар, шаймандар, куралдар, ыкмалар, методдор, программалар, китептер, колдонмолор ж.б. каражаттар.

Бул категориядагы балдарды классификациялоо үчүн түрдүү илимий жана кесиптик жолдор бар. В.А. Лапшин жана Б.П. Пузанов³ тарабынан иштелип чыккан классификацияга ылайык төмөнкүдөй бөлүштүрүү каралат:

---

³ Коррекциялык педагогиканын негиздери. Окутуу-методикалык окуу куралы / Түзүүчү-авторлор Зайцев Д.В., Зайцева Н.В., Педагогический институт Саратовского государственного университета им. Н.Г. Чернышевского. Саратов, 1999. - 110 с.

1. Угуусу жабыркаган балдар (керең, начар уккан, угуусу кийин бузулган);
2. Көрүүсү жабыркаган балдар (азиздер, начар көргөндөр);
3. Сүйлөөсү жабыркаган балдар (логопаттар);
4. Таяныч-кыймыл-аракет аппараты жабыркаган балдар;
5. Психикалык өнүгүүсү токтолгон балдар;
6. Жүрүм-турум, мамиле түзүү жөндөмдөрү жабыркаган балдар;
7. Психофизикалык өнүгүүсү комплекстүү түрдө жабыркагандар, б.а. татаал кемчиликтери бар (азиз-керең-дудук, акыл-эси чабал керең же азиз балдар).

ДМЧ балдардын көпчүлүгү акыл-эси жабыркаган жана психикалык жактан өнүгүүсү кечендеген балдардын санына кирери атайын изилдөөлөрдө белгиленген. Угуусу же көрүүсү толук жоготулган, өтө татаал жабыркоолору жана аутизми бар балдар салыштырмалуу чанда кездешет.

2.1 Угуу функциялары туруктуу жабыркаган балдар

Угуу жөндөмдүүлүгү жабыркаган балдарды төмөнкүдөй топторго бөлүшөт:

1. Укпагандар - толугу менен укпаган балдар, анын натыйжасында мындай балдар сүйлөө жөндөмдүүлүгүн калыптандыра алышпайт. Бул топту дагы эки чакан топко бөлүүгө болот: укпаган, сүйлөй албаган (керең болуп төрөлгөн же сүйлөө жөндөмдүүлүгү калыптанганга чейин, 2-3 жашка чейинки куракта угуусу жабыркаган балдар) жана укпаган, сүйлөөсү дээрлик калыптанып калган учурда угуусу жабыркаган балдар - мындай балдарды сүйлөө жөндөмдүүлүгү жоголуп кетүүсүнөн сактап, сүйлөө жөндөмдүүлүгүн бекемдеп туруу зарыл.
2. Начар уккандар - угуусу жарым-жартылай жабыркаган, мунун кесепетинде сүйлөө жөндөмүнүн өнүгүүсү татаалдаган балдар.

Угуунун жабыркашы баланын сүйлөө жөндөмүнүн өнүгүүсүнө түздөн-түз таасирин тийгизет, ошондой эле баланын эс-тутумунун жана ой

жүгүртүүсүнүн калыптануусуна кыйыр таасири бар. Укпаган жана начар уккан баланын инсандыгынын жана жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрү биологиялык жактан шартталган өзгөчөлүктөр болуп эсептелбейт, жана тийиштүү шарттар түзүлгөн учурларда аларды олуттуу деңгээлде оңдоого болот. Үндөрдү укпагандык жана кабыл ала албагандык билим алуу процессин оорлотот жана башка сезимдердин жана кабыл алуулардын калыптануусуна терс таасирин тийгизет. Угуу сезими жабыркагандан кийин көрүү сезими өзгөчө ролго ээ болот, жана укпаган баланын сүйлөө жөндөмү көрүү базасында өнүгө баштайт. Курчап турган дүйнөнү таануу процессинде кыймыл, туюу, тактилдик-вибрациялык сезимдер абдан маанилүү орунга ээ болот.

Начар уккан балдардын сүйлөө жөндөмү алардын угуусунун деңгээлине жана угуу сезими начарлай баштаган убакытка көзкаранды болот. Эгер баланын угуусу 3 жашка чейин жабыркаган болсо, сүйлөө сезими өз алдынча өнүкпөйт. Ал эми эгерде баланын угуусу 3 жаштан кийин жабыркаган болсо, анын фразалык кеби сакталат, бирок сөз байлыгы, кептин грамматикалык түзүмү жана үндөрдү айтуусу боюнча четтөөлөр болот. Эгер баланын угуусу мектеп жашында жабыркаган болсо, анда анын фразалык кеби толугу менен калыптанган болот, бирок жумшак үнсүздөрдү жана татаал сүйлөмдөрдү айтууда каталарды кетириши мүмкүн. Баланын сүйлөөсүнүн өнүгүүсүнүн деңгээли ал үчүн түзүлгөн шарттардан, оңдоп-тууралоо иштери башталган убакыттан көзкаранды болот: оңдоп-тууралоочу иш-аракеттер канчалык эрте көрүлө баштаса, кептин өнүгүүсү ошончолук ийгиликтүү болот.

Начар уккан баланын кебинин өзүнүн өзгөчөлүктөрү болот, жана даана эместик, күңүрттүк жана жай темп менен мүнөздөлөт. Эрте жашта начар уга баштаган бала тил системасынын бардык компоненттери боюнча (лексика, грамматика, фонетика) артта калат. Жазуу кеби начар уккан баланын оозеки кебинин бардык дефекттерин чагылдырат. Угуу сезими жабыркаган балдарда

кебиндеги спецификалык бузулуулардан тышкары, башка кептик бузулуулар да кездешет, мисалы, ринолалия⁴⁻⁵.

Угуу сезими жеңил деңгээлде төмөндөгөн учурларда сабактарда үндүн бийиктигин жогорулатуу гана жетиштүү болот - бул начарлаган угууну активдештирүүгө жардам берет. Угуусу оор деңгээлде төмөндөгөн учурларда балдарды эринден окууга үйрөтүшөт, тактильдик-вибрациялык туюмдар колдонулат, окутуулар калган угуу сезимин колдонуу менен жүргүзүлөт.

2.2. Көрүүсү жабыркаган балдар

Балдардын көрүү жөндөмүнүн жабыркоосу функционалдык же органикалык мүнөзгө ээ болушу мүмкүн. Функционалдык жабыркоолор өтүп кетүүчү өзгөрүүлөр менен мүнөздөлөт, аларды оңдоп-тууралоо мүмкүн же алар өз алдынча оңолуп кетиши мүмкүн (мисалы, кылый көздүүлүк, алысты көрө албастык, жакынды көрө албастык, астигматизм ж.б.). Органикалык мүнөздөгү жабыркоолор көздүн структурасынын же көрүү анализаторунун башка бөлүмдөрүнүн морфологиялык өзгөрүүлөрүнүн негизинде болушу мүмкүн (көрүү нервдери, өткөрүү жолдору ж.б.). Көрүү органикалык мүнөздө жабыркаган көпчүлүк учурларда нерв тутумунун жабыркоосу же өнүгүүнүн тубаса оорулары аныкталат - БЦП, угуунун жабыркоосу, акыл-эс өнүгүүсүнүн кечигүүсү ж.б. Көрүүсүнүн курчтугу төмөндөөсүнүн деңгээли боюнча балдар начар көргөндөр же таптакыр көрбөгөндөр (азиз) болуп эки топко бөлүнөт.

Көрүүсү жабыркаган балдардын курчап турган дүйнө жөнүндө түшүнүгү көрүүсү калыбында болгон балдарга салыштырмалуу бир аз башкача калыптанат, анткени аларда башкача сезим образдары түзүлөт. Мындай балдарды окутууда угуп жаткан үндөрдүн бардык түрлөрүнө ар

---

⁴ Аныктоолор Интернет-булактан алынды.

⁵ Ринолалия - байыркы.-грек. *ῥίνο*- «мурун» жана *λαλία* «кеп» же мурду менен сүйлөө, палатолалия — үндү айтуу дефекти, мурун көндөйүндө ашыкча же жетишсиз резонанстын натыйжасында пайда болгон органикалык дислалиянын түрү.

дайым көңүл бөлүп туруу өтө маанилүү. Көрүүнүн курчтугунун төмөндөшү баланын дүйнө таанымын гана чектебестен, анын кебинин, кунт коюусунун жана эс-тутумунун өнүгүүсүн да бир аз жайлатат. Начар көргөн балдар сөздөрү туура эмес түшүнүшү мүмкүн, анткени сөздөрдү реалдуу буюмдар менен айкалыштыруусу начар болот. Мындан тышкары сөздөрдү туура эмес айтышы ыктымал, анткени алар сүйлөп жаткан адамдын эриндеринин артикуляциясын көрүшпөйт.

Көрүүсү жабыркаган мектеп жашына чейинки баланын өнүгүүсүндө 3 жалпы мыйзам ченемдүүлүктү бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Мындай бала көрүүсү калыбында болгон курдаштарына салыштырмалуу дене-мүчө жана акыл-эс жагынан өнүгүүсүндө бир аз артта калат, анткени курчап турган дүйнөнү өздөштүрүү боюнча жигердүүлүгү төмөнүрөөк;

2. Көзү көрбөгөн баланын өнүгүү мезгилдери көргөн балдардыкы менен дал келбейт. Мындай жагдай сезимдердин башка органдары нормалдуу көрүүнүн жоктугун компенсациялоонун механизмдерин иштеп чыкканга чейин орун алат;

3. Азиз балдардын өнүгүүсү үчүн диспропорционалдуулук мүнөздүү - инсандыктын бир тараптары тезирээк (сүйлөө, ой жүгүртүү), ал эми башкалары - жай өнүгөт (мейкиндикти сезүү, кыймыл).

Көрүүсү жабыркаган балдар үчүн маанилүү мүнөздөмө - координациясынын өнүгүүсү жетишсиз болгондуктан, мектепке бара элек азиз баланын кыймыл-аракети эпсиз жана ишенимсиз, көп учурда жай болот. Мектепке бара элек азиз балдардын импульсивдүүлүгү көзү көргөн балдар менен бирдей деңгээлде болот, бирок координация жетишсиз болгондуктан, импульсивдүүлүк кескин ачыгыраак көрсөтүлөт. Азиз балдардын 70% интроверттер, ал эми 30% экстраверттер, көпчүлүк балдар алар ишенген, жакшы тааныш адамдар менен обочолонуп, өзүнчө баарлашканды жактырышат.

2.3 Борбордук нерв тутуму органикалык жактан жабыркоосунун негизинде интеллектуалдык өнүгүүсү туруктуу бузулган балдар

Интеллекти бузулган балдардын болжолу менен 85%нын акыл-эсинин жеңил деңгээлде жабыркоосу байкалат.

Акыл-эси жеңил формада жабыркаган балдар курдаштары менен чын көңүлү баарлашат. Алар толук өлчөмдө болбосо да, билимди өздөштүрүүгө жөндөмдүү. Мындай диагнозу бар адамдар бойго жеткен куракта коомдо ийгиликтүү иштеп жана жашай алышат, кээ бир учурларда гана кандайдыр бир жардам талап кылынышы мүмкүн. Өнүгүүдөгү кемчиликтер мектептеги окуу процессинде, экинчи, үчүнчү класстарда байкала баштайт. Жалпы билим берүү мекемесине барганга чейин мындай топтогу балдардын көпчүлүгүнө «Психикалык жактан өнүгүүдө өтө артта калуу» диагнозу коюлат. Мектепке чейинки даярдык боюнча педагог акыл-эсинин жабыркоосу жеңил формадагы балдарды психикалык өнүгүүдөгү артта калуулары бар балдардын тобунан бөлбөшү керек. Балдардын өнүгүүсүнүн деңгээлин экинчи класста гана так аныктоого болот.

Акыл-эсиндеги жабыркоолор жеңил формадагы балдар интеллекти бузулган бардык балдардын болжолу менен 10% түзөт. Аларда оору мектеп жашына чейинки куракта, өнүгүүнүн баштапкы этаптарында байкалат. Жалпы билим берүү мекемесине барган убакытка чейин мындай балдардын өнүгүүсүнүн деңгээли дени сак балдардын 2-3 жашындагы өнүгүүсүнө дал келет. Адатта мындай бала өз алдынча эмес, аларда энурез⁶⁻⁷, энкопрез⁸ оорусу жана тарамышы тартылуу синдрому болушу мүмкүн⁹.

Акыл-эс бузулууларынын орточо деңгээли Даун синдрому бар көпчүлүк балдарда диагноздолот (алардын болжолу менен 15%да акыл-эс жагынан жеңил артта калуулар байкалып жана алар мектепке чейинки

---

⁶ Аныктоолор Интернет-булактан алынды.

⁷ Энурез – заараны кармай албоо.

⁸ Энкопрез – балдардын заңды функционалдык кармай албашы, көтөн чучуктун сфинктеринин ишинин бузулуусу менен шартталат. бул оору көбүнчө үч жаштан жогору эркек балдарда кездешет.

⁹ Таргыл булчундардын ар кандай мүнөздөгү эрксиз жыйрылуу приступтары менен мүнөздөлгөн клиникалык синдром.

даярдоо программасы боюнча ийгиликтүү окуй алышы мүмкүн). Алар башка адамдар менен баарлашып жана көрсөтмөлөр тийиштүү түрдө берилсе, өзүнө өзү кам көрө алат. Мындай балдар өздөштүрө ала турган теоретикалык билимдер аз учурларда гана экинчи класстын деңгээлинен ашат.

Акыл-эсиндеги жабыркоолор оор формадагы балдар интеллекти бузулган бардык балдардын болжолу менен 3-4% түзөт. Аларга диагноз эрте куракта эле коюлат, анткени жашоонун биринчи айларында эле дене мүчөлүк өзгөчөлүктөр же өнүгүүдөгү аномалиялар так байкалат. Интеллектуалдык бузулуулар аларда адатта дене мүчөлүк өнүгүүнүн же ден соолукка байланыштуу көйгөйлөр менен коштолот. Алар сүйлөй алышпайт. Акыл-эси оор деңгээлде жабыркаган балдар 12 жашка чыкканда гана 2 сөздөн турган сүйлөмдөрдү айта алышы мүмкүн. 15 жашка келгенде мындай балдардын өнүгүү деңгээли 4 жаштагы дени сак балдардын деңгээлине барабар болот.

Ошондой эле акыл-эси терең деңгээлде жабыркаган балдар да бар (интеллекти бузулган бардык балдардын 1-2% түзүшөт). Аларга диагноздун ымыркай кезинде коюшат. Мындай ымыркайлардын бетинин түзүлүшүндөгү ассиметриялар жана өнүгүүсүндөгү олуттуу артта калуулар байкалат. Аларды өз алдынча тамак жегенге, кийингенге, дааратканага барганга, өзүнө өзү кам көргөнгө үйрөтүү үчүн узак жана көп жылдык интенсивдүү машыгуулар талап кылынат. Адатта алар өз алдынча кыймылдай алышпайт, көп учурда паралич абалында болушат.

2.4 Сүйлөө жөндөмү жабыркаган балдар

Бул угуусу сакталган, интеллектинин баштапкы бузулуусу жок, бирок психикасынын калыптануусуна таасирин тийгизген сүйлөө жөндөмү жабыркаган балдардын өзгөчө категориясы.

Баланын сүйлөөсүнүн өнүгүүсү акырындык менен эне тилин өздөштүрүүгө байланыштуу: фонематикалык угумдун өнүгүүсүнө жана эне тилдин тыбыштарын айтуу көндүмдөрүнүн калыптануусуна, сөз байлыгын

өздөштүрүүгө, синтаксистин эрежелерин жана кептин маанисин түшүнүүгө байланыштуу. Лексикалык жана грамматикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү жигердүү өздөштүрүү балдарда 1,5-3 жашында башталып жана негизинен 7 жашка чейин аяктайт.

Баланын сүйлөөсү аны курчаган чоң кишилердин сүйлөөсүнүн түздөн-түз таасири алдында калыптанат жана жетиштүү сүйлөө тажрыйбасынан, сөз маданиятынан, тарбиядан жана окутуудан көзкаранды.

Сүйлөө жөндөмүндөгү жабыркоолор кептин ар кандай компоненттерине таасирин тийгизиши мүмкүн: үндөрдү айтуу (так сүйлөй албастык, үндөрдүн дефектиси), фонематикалык угум (сөздүн үндүк курамын жетиштүү өздөштүрө албастык), лексикалык грамматикалык түзүм (сөз байлыгынын аздыгы, сүйлөмдөгү сөздөрдү туура байланыштыра албастык).

Сүйлөө жөндөмүнүн бузулуусунун бардык түрлөрүн 2 чоң топко бөлүүгө болот:¹⁰ 1. оозеки сүйлөөнүн бузулуусу (дисфония¹¹, брадилалия¹², тахилалия¹³, кекечтенүү¹⁴, дислалия¹⁵ ринолалия¹⁶, дизартрия¹⁷, алалия¹⁸, афазия¹⁹);

---

¹⁰ Аныктоолор Интернет-булактан алынды.

¹¹ Дисфония — бул үндүн сапаттык бузулуусу, ал мурду менен сүйлөө, чыйылдап сүйлөө, кырылдап сүйлөө менен билинет.

¹² Брадилалия – бул үндөрдү айтуудагы кыйынчылыктардын натыйжасында жай сүйлөө. Логопедияда бул патологияны сүйлөөнүн карышууга жатпаган мүнөздөгү темпик-ритмикалык тарабынын бузулуусуна кошушат. Оорлоп кеткен учурларда мукактануу - кекечтенүү пайда болушу мүмкүн.

¹³ Тахилалия- сүйлөөнүн темпинин патологиялык тез болушу. Бул патологиянын аталышы грек сөздөрүнөн алынган, tachus «тез», жана lalia — сүйлөө дегенди билдирет. М.Е.Хватцеванын аныктоосу боюнча тахилалияда секундасына 20-30 үн айтылат (нормада 9 - 14 үн). тахилалияда секундасына 20-30 үн айтылат (нормада 9 - 14 үн).

¹⁴ Кекечтенүү - сүйлөөнүн оор бузулуусу, нормалдуу ритмдин бузулуусу, сүйлөө учурунда эркисиз токтоо же айрым сөздөрдү жана муундарды кайталоо менен билинет, бул артикуляция органдарынын карышуусунун натыйжасында пайда болот.

¹⁵ Дислалия - бул угуусу нормалдуу жана артикуляция аппаратынын иннервациясы сакталган шартта үндөрдү туура эмес айтуу. Иш жүзүндө эне тилинин каалаган фонемаларынын айтылуусу бузулушу (дислалия) же кыйындашы (паралалия) мүмкүн.

¹⁶ 5 Ринолалия - байыркы.-грек. ῥίνο- «мурун» жана λαλία «кеп» же мурду менен сүйлөө, палатолалия — үндү айтуу дефекти, мурун көңдөйүндө ашыкча же жетишсиз резонанстын натыйжасында пайда болгон органикалык дислалиянын түрү.

¹⁷ Дизартрия (байыр грек тилинин δισ- кыйналуу, бузулуу жана ἀρθρόω - кошуу, улоо сөздөрүнөн алынган) - нерв системасынын жабыркоосунун натыйжасында келип чыккан, сүйлөө аппаратынын иннервациясынын бузулуусунун кесепетинде үндөрдү туура эмес айтуу.

¹⁸ Алалия - баш мээнин доминанттык жарым шарынын сүйлөөгө жооп берген зоналарынын жетишсиз өнүгүүсүнө же бала курсактагы кезинде же болбосо жаңы төрөлгөн мезгилде баш мээнин жабыркоосунун кесепетинде, угуусу нормада жана интеллекти сакталган жагдайда балдардын сүйлөй албастыгы же сүйлөө жөндөмүнүн өнүкпөй калышы.

¹⁹ Афазия - бул сүйлөө актынын бузулуусу. Дизартриядан айырмаланып (мурун менен, түшүнүксүз сүйлөө), афазияда сүйлөөнүн артикуляциялык компоненти (айтылып жаткан үндөрдүн тилдин, кекиртектин, тиштин

2. жазуу кебинин бузулуусу (дислексия²⁰, дисграфия²¹).

Сүйлөө жөндөмүндө кемчиликтери бар балдардын жалпы таанып билүүсүндө (кабыл алуу, эс тутум, ой жүгүртүү, сүйлөө) артта калуулар байкалат. Мындай балдарда интеллектуалдык артта калуулар кесепет катары пайда болот, анткени артта калуулар сүйлөөнүн жана анын бардык компоненттеринин жетишсиз өнүгүүсүнөн улам келип чыгат. Сүйлөөсүндө кемчиликтери балдардын кунт коюсу туруксуздук, кандайдыр бир ишке же окууга киришүүдө, көңүлдү кайра башка нерсеге бурууда кыйынчылыктар менен мүнөздөлөт. Мындай категориядагы балдарда көңүл буруунун төмөндүгү, окулган материалдарды, өзгөчө вербалдык (кептик) материалды тез унутуу байкалат, көп учурда алар окуяларды, тексттин сюжеттик линиясын эстеп кала албай, кайра ырааттуу айтып бере алышпайт. Алардын көпчүлүгүнө ой жүгүртүүнүн начардыгы, абстракциялоо жана жалпылоо жөндөмүнүн төмөндөгү мүнөздүү.

Сүйлөөсүндө кемчиликтери бар балдар сүйлөө түрүндөгү эмес, көрсөтмө түрдөгү тапшырмаларды оңоюраак аткарышат. Сүйлөө жөндөмү бузулган балдардын көпчүлүгүнүн кыймыл аракетинде кемчиликтер болот. Алар тез чарчап, иштөө жөндөмдүүлүгү төмөнүрөөк болот. Алар көпкө чейин тапшырманы аткарууга кирише алышпайт. Эмоция-эрк чөйрөсүндө да четтөөлөр да белгиленет. Аларга кызыгуунун туруксуздугу, чаржайыттык, умтулуунун төмөндүгү, түнт мүнөз, негативизм, өзүнө ишенбестик, тез ачуулануу, агрессивдүүлүк, таарынчаактык, айланасындагы адамдар менен баарлашууда, курдаштары менен тил табышууда кыйынчылыктар мүнөздүү.

жардамы менен модификацияланышы) эмес, сүйлөө жөндөмүнүн калыптануусу баш мээнин кыртышынын деңгээлинде жабыркайт.

²⁰ Дислексия – бул балдарды окутуудагы эң көп кездешкен көйгөйлөрдүн бири, ал адамдын окуй алуунун жөндөмүнүн өзгөчө бузулуусу менен билинет. Бул оорунун себебин генетикалык табияттагы неврологиялык бузулуулар менен байланыштырышат. Дислексиядан жабыр тарткан адам окууга жана жазууда үйрөнүүдө кыйналат.

²¹ Дисграфия - бул жазуу процессин өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктар, жазууда туруктуу, кайталанган каталарды кетирүү менен мүнөздөлөт. Ал жазуу процессине катышкан жогорку психикалык ишмердүүлүктүн калыптанбай калышы менен шартталат. Бул өзгөчө бузулуу, окуучунун туура жазып жана тилдин грамматикасын үйрөнүүсүнө жолтоо болот.

2.5 Айкалышкан жабыркоолору бар балдар

Балдардын өнүгүүсүндөгү татаал жабыркоолорго бир балада эки же андан ашык психофизикалык жабыркоолордун айкалышы кирет, мисалы, акыл-эси жабыркаган, ошондой эле укпаган же начар уккан балдар; акыл-эси жабыркаган жана начар көргөн же начар уккан балдар ж.б.

Жабыркоолордун структурасына жараша айкалышкан жабыркоолору бар балдар төмөнкүдөй үч негизги топко бөлүнөт:

1. Ар бири өнүгүүдөгү кемчиликтерге алып келиши мүмкүн болгон ачык байкалган эки психофизикалык жабыркоолору бар балдар (көрбөгөн жана угуусунда кемчиликтери бар балдар, акыл-эси жабыркаган жана укпаган балдар ж.б.);
2. Олуттуу бир психофизикалык жабыркоосу (негизги) жана ага коштолуучу башка, азыраак деңгээлде билинген, бирок өнүгүүнүн жүрүшүн оорлоткон коштоочу жабыркоосу бар балдар (акыл-эсинин өнүгүүсүндө кемчиликтери бар жана угуусу бир аз жабыркаган);
3. Ар кандай деңгээлдеги көптөгөн жабыркоолору (үч же андан ашык) бар, жана алар көрбөгөн жана угуусу жабыркаган балдардын өнүгүүсүндө олуттуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

Эгер жеңил деңгээлдеги айкалышкан жабыркоолору бар бала мектепке чейинки билим берүү уюмуна барбаса, ал уюштуруу планында кыйынчылыктарга туш болот. Баланын өзгөчөлүктөрү, окуудагы кыйынчылыктар, өнүгүүдөгү негизги дефекттен көзкаранды болот. Адатта, балдар анын атын атаганда жооп беришет, тапшырма боюнча иштерди аткара алышат; өзүн-өзү тейлөөнүн айрым ыкмаларын билишет; оюнчуктарга, буюмдарга кызыгышат; вербалдык эмес тапшырмаларды жактырышат; 2-3 фрагменттен турган имараттын композициясын чогулта алышат. Мындай балдар жөнөкөй тапшырмаларды аткара алышат, аларда окшоштуруп тууроо жөндөмү жакшы өнүккөн. Ой жүгүртүүнүн өнүгүүсүндөгү артта калуулар борбордук нерв системасынын жабыркоосунун деңгээлинен, дефектинин

оордугунан жана оңдоп-тууралоо иштери канчалык эрте башталганынан көзкаранды болот, бул жагдайларга жараша балдардын психофизикалык өнүгүүсү кечендешинен баштап, терең акыл-эстик жабыркоолор орун алышы ыктымал. Өзүн-өзү жөнгө салуусу жана көзөмөлдөөсү ар кандай, балдар максат катары коюлган иштерди аткара алышат, көрсөтүлгөн жардамды ар кандай деңгээлде колдонушат. Мындай балдар менен иштөө негизги жабыркоону эске алуу менен жана интеллекттин абалына жараша жүргүзүлөт.

Эмоционалдык-инсандык чөйрөдөгү өзгөчөлүктөрү жана жүрүм туруму жалпысынан жакшы эмоциялардын көбүрөөк болушу менен мүнөздөлөт. Анткен менен чарчап кетүүгө жооп катары адекваттуу эмес эмоционалдык көрүнүштөр да байкалышы мүмкүн (катуу кыйкыруу, ыйлоо ж.б.). Балдар эмоционалдык жактан ата-энесине жакшы мамиле жасашат, андыктан үй-бүлө мүчөлөрү менен баарлашуу абдан чоң мааниге ээ. Бейтааныш чоң адамдарды чочулоо менен кабыл алышат.

Көптөгөн жабыркоолору бар балдар билим берүү уюмдарына ата-энесинин каалоосу боюнча 9-10 жашында барышат. Адатта, бул атайын атайын билим берүү уюмдарында айкалышкан жабыркоолору бар балдар үчүн уюштурулган коррекциялык-өнүктүрүүчү окутуулар (8-10 окуучу катышат).

2.6 Таяныч-кыймыл аппараты жабыркаган балдар

Мындай патологиясы бар балдардын көпчүлүгүндө окуп-үйрөнүү жагында көйгөйлөр болбойт, жана атайын окуу жана тарбиялоо талап кылынбайт. Бирок ТКА жабыркаган балдардын бардыгы жашоонун жана окутуунун өзгөчө шарттарына муктаж.

ТКА жабыркаган балдардын көпчүлүгүн балдардын церебралдык параличи (БЦП) бар балдар түзүшөт. БЦП бар балдардын кыймыл-аракетиндеги кемчиликтер көп учурда психикалык жактан жана

сүйлөөсүндөгү кемчиликтер, башка анализаторлордун (көрүү, угуу) функцияларынын бузулуусу менен айкалышат. БЦП бар балдарда бардык кыймыл аракет функцияларынын калыптануусу артта калган жана бузулган болот: башын кармоосу, отуруусу, туруусу, басуусу, манипуляциялары.

Кыймыл аракеттеги бузулуулардын ар түрдүүлүгү бир катар фактылардын таасири менен шартталат:

- булчундардын тонусунун патологиясы менен (спастиканын, ригиддүүлүктүн, гипотониянын, дистониянын түрү боюнча);
- каалагандан кыймылдардын чектелүүсү же мүмкүн эместиги менен (парездер²²⁻²³ жана параличтер²⁴);
- башкарылбаган кыймыл аракеттер менен (гиперкинез²⁵⁻²⁶, тремор²⁷);
- кыймылдын тең салмактуулугунун, координациясынын жана кыймылды сезүүнүн бузулуусу.

БЦП бар балдарда кыймыл-аракеттердин бузулуусу ар кандай деңгээлде болот: оор деңгээл (бала баса албайт жана буюмдарды манипуляциялай албайт), жеңил деңгээл (бала баса алат жана өзүн-өзү тейлей алат).

БЦП бар балдарга төмөнкүлөр мүнөздүү:

- таанып билүү жана сүйлөө жөндөмүндөгү ар кандай бузулуулар;
- эмоционалдык-эрк чөйрөсүндөгү ар кандай мүчүлүштүктөр (кээ бирлеринде - ашыкча кыжырдануу, ээлигүү, кыймыл аракетинин иретсиздиги, башкаларында - пассивдүүлүк менен коштолот);
- маанайдын тез өзгөрүүсү;

---

²² Аныктоолор Интернет-булактан алынды.

²³ Парез - булчундагы же булчундардын тобундагы күчтүн төмөндөшү. Кандайдыр бир абалдын же оорунун натыйжасында кесепет катары өнүгөт (мээдеги кан айлануунун бузулуусу, баш мээнин шишиги ж.б.).

²⁴ Паралич - организмдеги кыймыл аракет функцияларынын жоголуусуна алып келген олуттуу өзгөрүүлөр. Медицинада паралич билинүүсүнүн, туруктуулугунун жана локализациясынын деңгээли боюнча мүнөздөлөт. Толук жана жарым жартылай, калыбына келбеген жана өтүп кетүүчү, таркалган жана таркалбаган параличтерди бөлүп көрсөтүшөт. Параличке диагноз коюуда БНС жерге карама-каршы жак айтылат, аны кайчылаш же контралатералдык паралич деп аташат.

²⁵ Аныктоолор Интернет-булактан алынды.

²⁶ Гиперкинез - бул баш мээнин жаңылыш командасы боюнча бир же бир нече булчундардын жыйрылуусу (гипер - ашыкча, кинезис - кыймыл).

²⁷ Тремор - нервке байланышкан кээ бир ооруларда, өнөкөт алкоголизмде колдун манжаларынын эрксиз титиреши.

- инсандыктын калыптануусунун өзгөчөлүгү (бала кезинде өзүнө ишенүүнүн, өз алдынчалыктын жоктугу; баеолук, ой-пикирлеринин жөнөкөйлүгү; тартынчаактык, жүрөкзаадалык, таарынчаактык).

БЦП бар бала кыймыл-аракеттерин туура башкара албайт, туура кыймылдоо жөнүндө түшүнүгү болбошу мүмкүн, бул жагдай педагогдо анын кабыл алуусу жөнүндө жаңылыш пикирлерди жаратышы мүмкүн. Адатта, мектеп жашына келген учурда, интеллекти сакталган БЦП бар балдар буюмдардын жалпы көрүнүшүн да, анын бөлүктөрүнүн бири-бирине карата айкалышын да туура билишет, убакытты жана мейкиндикти туура баамдашат.

БЦП бар балдарга сүйлөөсүндөгү мүчүлүштүктөр, дем алуусунун, үнүнүн жана артикуляциялык моторикасынын бузулуусу мүнөздүү. Сүйлөөсү так эмес болушу мүмкүн.

2.7 Психикалык өнүгүүсү артта калган жана гиперактивдүү балдар

Психикалык жактан артта калуу бир нече негизги клиникалык-психологиялык формаларда болот. Бул формалардын ар бирине өзүнүн өзгөчөлүктөрү, баланын өнүгүүсүндөгү динамика жана прогноз мүнөздүү. Негизги формаларды карап көрөлү:

Конституционалдык себептен келип чыккан ПӨАК - артта калуунун абалы тукум куучулук, үй-бүлөлүк конституция менен аныкталат. Өнүгүүсүнүн жай темпи боюнча бала атасынын жана апасынын жашоо сценарийин кайталап жаткан сыяктуу. Мындай балдар 10-12 жашка келгенде калыптанып калышат. Эмоционалдык-эрк чөйрөсүнүн өнүгүүсүнө жана жүрүм турумуна өзгөчө көңүл бөлүү зарыл.

Соматогендик себептен келип чыккан ПӨАК - узакка созулган өнөкөт оорулар, туруктуу астения (баш мээнин клеткаларынын нервдик-психикалык алсызды) психикалык өнүгүүнүн кечигүүсүнө алып келет. Мындай балдар балдардын интеллекти сакталганы менен эмоционалдык-эрк

чөйрөсүнүн начардыгы менен айырмаланышат. Ишке жөндөмдүү абалында алар окуу материалын абдан жакшы өздөштүрө алышат. Ишке жөндөмдүүлүгү начарлаганда окуудан баш тартышы мүмкүн, адатта мындай учурларда алар башын партага коюп, жана сабакта уктап калышат.

Психогендик себептен келип чыккан ПӨАК. Мындай балдар нормалдуу физикалык өнүгүүгө ээ, мээ системасы толугу менен иштейт, соматикалык жактан соо. Психогендик себептен улам келип чыккан психикалык өнүгүүнүн артта калуу тарбиялоонун жагымсыз шарттарына байланыштуу, социалдык-педагогикалык тарбиялоонун жоктугу баланын инсандыгынын калыптануусуна терс натыйжаларды алып келет.

Церебрально-органикалык себептен улам келип чыккан психологиялык өнүгүүнүн артта калуусу (ачык көрүнгөн артта калуу). Интеллекттин жана инсандыктын өнүгүүсүнүн темпинин бузулуусунун себеби мээ структураларынын жетилүүсүндөгү одоно жана туруктуу локалдык бузулуулар болот. Мисалы, церебралдык астения көрүнүшү²⁸⁻²⁹, ал тез чаалыгууга, ыңгайсыздыкты көтөрө албастыкка, ишке жөндөмдүүлүктүн төмөндөөсүнө, кунт коюнун начардыгына, эс-тутумдун, таанып билүү аракеттеринин төмөндөөсүнө алып келет. Ой жүгүртүү операциялары жеткилең эмес, продуктивдүүлүктүн көрсөткүчтөрү боюнча олигофрениясы бар балдарга жакын. Билимди фрагментардуу өздөштүрүшөт. Бул топтогу балдарда интеллектуалдык ишмердүүлүктүн өнүгүүсүндөгү туруктуу артта калуулар эмоционалдык-эрк чөйрөсүнүн чабалдыгы менен айкалышат. Аларга психологдун, дефектологдун, логопеддин жардамы керек.

Гиперактивдүү балдарга агрессивдүүлүк, демонстративдик жүрүм-турум, асоциалдык көрүнүштөр, коркуу, себеби өздөрүнө түшүнүксүз болгон жактырбоо сезимдери мүнөздүү. Жүрүм-турумундагы ашыкча активдүүлүк

---

²⁸ Церебралдык астения (цереброгендик деп да аталат) мээсине доо кеткен, мээси чайпалган оорулууларда пайда болот. Мындан тышкары, оорунун мындай формасы нерв клеткаларын жабыркаткан инфекциялардын, ошондой эле мээдеги кан айлануунун бузулуусунун, уулануунун кесепети болушу мүмкүн. Церебралдык астенияда оорунун симптомдору кээде пайда болуп, кээде кайра жок болуп кетиши мүмкүн.

²⁹ Аныктоолор Интернет-булактан алынды.

жана импульсивдүүлүк алардын окуусуна терс таасирин тийгизет: гиперактивдүү балдар өздөрүнүн кыймыл-аракет импульстарын жакшы башкара алышпайт, ошондуктан, сабакта сунушталып жаткан маалыматка кунт кое алышпайт, көрүү жана үн сигналдарын адекваттуу кабыл ала алышпайт. Гиперактивдүү балдарда пландаштыруу бузулган, ой жана кыймыл аракеттин ортосунда тыным дээрлик жок. Кыймыл аракеттери чаржайыт жана ыкчам, күчүн интенсивдүү сарпташат. Гиперактивдүү бала өзү жалгыз калганда же курдаштарынын арасында өзү ар кандай алып жүрөт. Гиперактивдүү бала балдардын тобунда калганда гана эмнеге жөндөмдүү экенин көрсөтө баштайт.

3. Билим берүү процессин уюштурууга жалпы талаптар

ДМЧБ үчүн билим берүү процессин уюштуруу КР ББЖИМ тарабынан иштелип чыгарылган жана бекитилген «Наристе» мектепке чейинки даярдык программасы боюнча, Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө», «Мектепке чейинки билим берүү жөнүндө» мыйзамдарын, Кыргыз Республикасынын «Мектепке чейинки билим берүү жана балдарга кам көрүү» мамлекеттик билим берүү стандартын, 2012-2020-жылдарга Билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясын, МЧБУ жөнүндө типтүү жобону, билим берүү уюмунун Уставын жана башка бир катар документтерди аткаруунун алкагында жүргүзүлөт.

Билим берүү мекемеси билим берүү ишмердүүлүгүн уюштуруунун жана жүргүзүүнүн негизги маселелери боюнча, анын ичинде балдарды кабыл алуунун эрежелерин, которуунун тартибин жана негизин, балдарды чыгаруунун жана кайра кабыл алуунун эрежелерин, билим берүү уюму жана балдардын ата-энелеринин (мыйзамдуу өкүлдөрүнүн) ортосунда мамилелердин келип чыгуусунун, токтото туруунун жана токтотуунун тартибин регламенттеген локалдык ченемдик актыларды кабыл алат.

ДМЧ балдарды мектепке чейин окутуу программасы боюнча окутууга билим берүү мекемесине кабыл алуу, психологиялык-медициналык-педагогикалык комиссиянын чечиминин негизинде (1-тиркемени караңыз), балдардын ата-энелеринин (мыйзамдуу өкүлдөрүнүн) арызы боюнча жүргүзүлөт.

Билим берүү мекемесине окутууга кабыл алуу Билим берүү уюмунун башчысынын/мүдүрүнүн буйругу менен жол-жоболоштурулат.

Баланы Билим берүү мекемесине кабыл алууда Билим берүү уюму менен баланын ата-энесинин (мыйзамдуу өкүлдөрүнүн) ортосунда келишим түзүлөт (2-тиркемени караңыз).

Билим берүү мекемесинде окутуу орус/кыргыз тилдеринде такай окуу, сырттан окуу, дистанттык окуу, үйдө окуу формасында жүргүзүлөт.

ДМЧ балдар мектепке чейинки даярдык программаны өздөштүрүүсү балдарды аралык жана жыйынтык аттестациялоо менен коштолбойт. ДМЧ чектелген ар бир бала үчүн мектепке чейинки даярдык программасын өздөштүрүүсү боюнча жекече план түзүлөт, ар бир жылдын сентябрь жана май айларында диагностикалык изилдөө жүргүзүлөт. Аныкталган мөөнөттү ичинде программа өздөштүрүлбөй калса, программаны кайталап өтүүгө уруксат берилет.

Мектепке чейинки даярдык программасын өздөштүрүүнүн жыйынтыктары боюнча, баланын андан аркы билим алуусунун маршрутун аныктоо үчүн ПМПК чогулат.

Билим берүү мекемеси ДМЧ балдар үчүн арналган кошумча билим берүү кызматтарын ишке ашыра алат (логопед, дефектолог, психолог ж.б.), ошондой эле ата-энелердин жана КР мыйзамдары боюнча тыюу салынган каржы булактарынын эсебинен коштоо уюштура алат.

Окуу планы, расписание, балдарды мектепке даярдоо класстарынын/топторунун күндөлүк режими «Наристе» программасына туура келет.

Мектепке чейинки даярдык программасы боюнча окутуу аяктагандан кийин мугалим ДМЧ балага мүнөздөмө толтурат, жана анда окутуу ишмердүүлүгү жана окутуу мотивациясы жазылат, ошондой эле андан аркы окутуу жана тарбиялоо боюнча биринчи класстын мугалимдери үчүн сунуш-көрсөтмөлөр берилет (3-тиркеме).

Программаны жүзөгө ашырууда педагог:

- балдар менен иштешүүнүн мазмунун жана аны уюштурууну, ар бир баланын эмоционалдык бакубатчылыгы жана өнүгүүсү үчүн шарттарды ойлонот;
- балдар коомчулугунда биргелешип жашоонун бардык балдар үчүн бирдей тартиптерин аныктайт, анын ичинде, укуктардын теңдиги, бири-бирине жакшы мамиле кылуу, жардамга келүүгө, колдоого даярдык;
- балдардын өнүгүүсүн педагогикалык коштоонун гуманисттик принциптерин сактайт, алардын ичине кам көрүү, жылуу мамиле, ар бир балага кызыгуу, колдоо жана ийгиликке багыт берүү, балалык өз алдынчалыкты, демилгелүүлүктү өнүктүрүү кирет;
- балдар менен заманбап педагогикалык позицияларга негизделген, өнүктүрүүчү өз ара иштешүүнү жүргүзөт: «Кел, чогуу жасайбыз»; «Карап көрчү, мен муну кантип жасайм»; «Мени үйрөт, муну жасоого мага жардам бер»;
- балдар менен биргелешип иштөөнү (оюн, эмгек, байкоо жүргүзүү ж.б.) жана балдардын өз алдынча иштөөсүн айкалыштырат;
- балдардын тажрыйбалык жана таанып билүү тажрыйбасын, алардын эмоцияларын жана дүйнө жөнүндө түшүнүгүн байытуучу билим берүү жагдайларын күнүгө пландаштырат;
- өнүктүрүүчү предметтик-мейкиндик чөйрөсү түзөт;
- ар бир баланын өз алдынчалуулугу жана балдардын өз ара мамилелери кантип өнүгүп жатканына байкоо жүргүзөт;

- ата-энелер менен кызматташат, ДМЧБ тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн маселелерин алар менен бирге чечет.

Билим берүү ишмердүүлүгү балдардын жашына ылайыктуу формада жүргүзүлөт, ошол эле учурда билим берүүнүн негизги формасы жана түрү - оюн болуп эсептелет.

Билим берүү ишмердүүлүгүнүн мазмуну «Наристе» программасында бекитилген билим берүү жааттарынын милдеттерин жүзөгө ашырууга багытталган, бул жааттардын ар бири коррекциялык иштер орун ала алат. Педагог ДМЧ балага жекече мамилени эске алуу менен билим берүү иштеринин мазмунун өзгөртүүгө жана толуктоого укуктуу.

4. КОРРЕКЦИЯЛЫК-ӨНҮКТҮРҮҮ ИШТЕРИ

Коррекциялык-өнүктүрүү иштеринин негизги максаты ДМЧБ өнүктүрүү, анын позитивдүү социализациясы, инсандык өнүгүүсү, жаш курагына ылайыктуу ишмердүүлүктөрдүн түрлөрүндө чоңдор жана курдаштары менен кызматташтыктын негизинде демилгелүүлүгүн жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүү үчүн шарттарды максималдуу камсыздоочу коррекциялык-өнүктүрүүчү психологиялык-педагогикалык иштердин моделин долбоорлоо болуп эсептелет.

Коррекциялык иштердин мазмуну ДМЧ баланын өнүгүүсүндөгү кемчиликтерди коррекциялоого жана Программаны өздөштүрүүдө балдардын бул категориясына жардам көрсөтүүгө багытталган комплекстүү педагогикалык таасирлердин милдеттери менен аныкталат.

Коррекциялык иштердин мазмуну төмөнкүдөй маселелердин чечилишин камсыздайт:

- ДМЧ балдардын алардын өнүгүүсүндөгү кемчиликтер менен шартталган өзгөчө билим керектөөлөрүн аныктоо;

- балдардын психофизикалык өнүгүүсүнүн жана жекече мүмкүнчүлүктөрүнүн өзгөчөлүгүн эске алуу менен, ДМЧ балдарга жекече багытталган психологиялык-медициналык-педагогикалык жардам көрсөтүү (психологиялык-медициналык-педагогикалык комиссиянын сунуш-көрсөтмөлөрүнө ылайык);
- балдардын дене-мүчөлүк жана (же) психикалык өнүгүүсүндөгү жетишсиздиктерге зарыл коррекцияларды жүргүзүү үчүн МББУнун ар бир тарбиялануучусуна медициналык-психологиялык-педагогикалык коштоо жүргүзүү;
- интеллекти бузулган мектеп жашына жете элек балдарды өнүктүрүүнүн жекече траекториясын пландаштыруу;
- интеллектуалдык өнүгүүсү бузулган балдардын жекече өзгөчөлүктөрүн ачуу мүмкүнчүлүгүн камсыздоо;
- балдар Программаны өздөштүрүүсүнө жана билим берүү уюмунда интеграцияланышына мүмкүнчүлүк түзүү.

Коррекциялык иштерге ДМЧ балдардын өзгөчө билим алуу керектөөлөрүн жана билим берүү мекемесинде алардын интеграцияланышын, балдар Программаны өздөштүрүүсүн камсыздаган, жекече багытталган коррекциялык иш-чаралары жүзөгө ашыруу планы камтылат, жана анда төмөнкүлөр камтылат:

- билим берүү процессинин шарттарында, өзгөчө билим керектөөлөрүн аныктоо максатында балдарды психологиялык-медициналык-педагогикалык текшерүүнү, балдардын өнүгүүсүнүн динамикасынын мониторингин, алар Программаны ийгиликтүү өздөштүрүүсүн, коррекциялык иш-чараларды пландаштырууну камтыган, ДМЧ балдарды комплекстүү психологиялык-медициналык-педагогикалык коштоонун системасын сүрөттөлүшү;
- ДМЧ балдарды окутуунун жана тарбиялоонун, анын ичинде алардын жашоого аракеттеринин тоскоолдуксуз чөйрөсүнүн атайын шарттарын

сүрөттөө, окутуунун жана тарбиялоонун атайын ыкмаларын, атайын методикалык колдонмолорду жана дидактикалык материалдарды, жамааттык жана жекече колдонуудагы окутуунун техникалык каражаттарын колдонуу, топтук жана жекече коррекциялык сабактарды өткөрүү.

Коррекциялык иштердин мазмунунда педагогдун, коррекциялык педагогика жагындагы адистердин, билим берүү мекемелеринин жана башка уюмдардын ДМЧ балдарга колдоо көрсөтүү жагында адистешкен медициналык жумушчуларынын коррекциялык иш чараларды иштеп чыгуусунда жана жүзөгө ашыруусунда өз ара иштешүүсү чагылдырылышы керек.

ДМЧ чектелген бала жабыркоолорунун оордугунан улам (аныкталган тартипте ПМПК тарабынан такталган) Программаны комплекстүү өздөштүрө албаса, коррекциялык иштердин мазмуну тарбиялануучуну социалдаштырууга жана анда практикалык-багытталган ык-амалдардын калыптануусуна басым жасоо менен коррекциялык иштер өзгөртүлөт.

5. ДМЧ БАЛДАРДЫ ЖЕКЕЧЕ ӨНҮКТҮРҮҮНҮ КОШТОО СИСТЕМАСЫ

Билим берүү мекемеси ДМЧ балдар коомго интеграцияланышы үчүн шарттарды түзүүгө, аларда социумга кирүүнүн адекваттуу ыкмаларын калыптандырууга жана алардын андан аркы тарбиялануусу жана окуусу үчүн зарыл болгон түшүнүктөрдүн, билимдин, ык-амалдардын көлөмү менен камсыздоого багытталган комплекстүү социалдык маанилүү маселелерди чечет. Бул маселелерди чечүү үчүн **коштоо кызматы** түзүлөт жана иш алып барат. Коштоо кызматына бала менен иштешкен адистер, ата-энелер, билим берүү уюмунун администрациясы кире алат, жана зарыл болгон учурларда ишке атайын адистер тартылышы мүмкүн.

Адистердин бардык ишмердүүлүгү ДМЧ ар бир баланы, анын жөндөмдөрүнүн, мүмкүнчүлүктөрүнүн, жашоо тажрыйбасынын деңгээлинен көзкарандысыз, ийгиликтүү окутуу, коррекциялоо жана өнүктүрүү үчүн социалдык-психологиялык шарттарды түзүүгө багытталган.

МББУ-да үчтөн ашык ДМЧ бала бар болсо, билим берүү мекемесине бекитилген медициналык жумушчуларды, ошондой эле зарылчылык болсо, медициналык адистерди тартуу менен, баланын өнүгүүсүнүн дене мүчөлүк жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн портфолиосы боюнча мектеп ПМПК түзүлүшү керек.

6. Чөйрөнү уюштуруудагы өзгөчөлүктөр

ДМЧ балдар үчүн мектепке чейинки программаны жүзөгө ашыруу үчүн колдонуудагы мыйзамдарга ылайык, окутуу, тарбиялоо жана өнүктүрүү үчүн атайын шарттар түзүлөт.

Инфраструктура

Инклюзивдүү билим берүүнү жайылтуу үчүн жалпы билим берүү уюмунун имаратын жана аймагын бир аз деңгээлде кайра жабдуу, башкача айтканда ылайыктоо зарыл. Мындай ылайыктап өзгөртүүлөр жалпы билим берүү уюмунда ДМЧ балдардын ыңгайлуу жүрүүсү үчүн керек. Атайын шарттар ДМЧ балдар бирдейлик жана өзүнө-өзү кам көрүү принциби боюнча өз курдаштары менен биргеликте окууга жолтоосуз барууга мүмкүндүк берет. Бул иштеп чыгууларда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Архитектура жана курулуш боюнча мамлекеттик инспекциянын 1999-жылдын 30-июнундагы № 3 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын курулуш ченемдери жана эрежелери (СНиП 35-01-99) негиз катары алынган.

1. Билим берүү уюмуна кирүү.

Таяныч-кыймыл аппараты бузулган ДМЧ балдар үчүн билим берүү уюмуна кире бериште пандус орнотуу зарыл. Пандус коляскада отурган бала ал боюнча өз алдынча көтөрүлүп жана кайра түшө алгандай болуп, жетишээрлик эңкейиш болуусу зарыл. Пандустун туурасы 90 см-ден кем болбошу керек. Пандустун зарыл атрибуттары болуп тосмо жээк (бийиктиги - 5 см кем эмес) жана кармоочтор (бийиктиги - 50-90 см), эсептелет, алардын узундугу ар бир тарабынан пандустун узундугунан 30 см-ден ашыгыраак болушу керек. Тосмо жээктер колясканы сыйгаланып кетүүдөн сактайт. Эшиктер пандустан карама-каршы жакка ачылышы керек, болбосо бала коляска менен ылдый түшүп кете албайт. Билим берүү уюмунун кире беришин кайтаруучулар үчүн коңгуроо менен жабдуу сунушталат.

2. Билим берүү уюмунун ички мейкиндиги

Коридорлорду билим берүү уюмунун бүтүндөй периметри боюнча кармоочтор менен жабдуу зарыл. Эшиктердин кеңдиги 90 см-ден кем болбошу керек, антпесе майып коляскасында отурган адам ал аркылуу өтө албайт.

Инклюзивдүү класста майып коляскасынын жардамы менен гана жүргөн бала окуса, ал эми билим берүү уюму көп кабаттуу болсо, расписаниени инклюзивдүү класста окуган окуучулардын сабактары билим берүү уюмунун 1-кабатында гана өтө тургандай кылып пландаштыруу зарыл.

3. Кийим которуучу жай

ДМЧ балдарга кийим которуучу жайдын бир четинен өзүнчө аймак бөлүп керек, жана аны кармоочтор, отургучтар, текчелер, баштык жана кийимдер үчүн илгичтер менен жабдуу кажет. Ошондой эле бул максатта өзүнчө чакан бөлмө бөлүп берүүгө болот.

4. Ашкана

Ашканада ДМЧ окуучулар өтө ала турган аймактарды караштыруу зарыл. Майып коляскасы эркин жүрүүсү үчүн столдордун ортосундагы аралыкты 1,1 м чейин кеңейтүү сунушталат. Бул столдор ашканадагы буфеттик стойкага жакыныраак турушу дурус. Бирок ошол эле учурда, ДМЧ балдарды башка классташтарынан өзүнчө отургузууга болбойт.

5. Даараткана

Дааратканаларда таяныч-кыймыл аппараты бузулган ДМЧ балдар үчүн (анын ичинде коляска менен жүрүүчү балдарга) атайын жабдылган даарат кабинкасын орнотуу керек. Анын аянты 1,65мх1,8 м кем эмес болуусу шарт. Атайын кабинанын эшигинин кеңдиги 90 см кем болбошу керек. Кабинанын ичинде, унитаздын бир тарабында кресло-колясканы жайгаштыруу үчүн бош орун болушу керек, креслодон унитазга отуруу мүмкүнчүлүгүн камсыздоо үчүн. Кабина кармоочтор, штангалар, асма трапециялар ж.б. менен жабдылышы керек. Бул элементтердин бардыгы бекем орнотулушу зарыл. Дааратканада бирден кем эмес раковинаны полдон 80 см бийиктикте орнотуу абзел. Күзгүнүн төмөнкү чети жана колду кургатуучу электр прибору, сүлгү жана даарат кагазы көрсөтүлгөн бийиктикте орнотулушу керек.

6. Спорт залы

Дене тарбия залына караштуу кийим которуу жайын, чайынмаларды жана дааратканаларды ТКА бузулган ДМЧ балдар үчүн ылайыктап жабдуу керек, эшиктердин жана өтмө жолдордун туурасы 90 см кем болбошу шарт. Майып коляскасы чайынма кабинасына толугу менен кириши керек.

8. Окуу кабинеттери

Окуу кабинеттеринде ДМЧ балдардын эркин жүрүүсү үчүн кошумча мейкиндик болуусу зарыл. Коляскада отурган бала үчүн окуучулук орундун минималдык көлөмү (майып коляскасынын кайрылуусун эске алуу менен) - 1,5 x 1,5 м болушу керек.

ТКА бузулган ДМЧ балдар үчүн партанын жанында майып коляскасын (эгер баа коляскадан түшүп, партага отурса), балдак, таяк ж.б. коюу үчүн кошумча мейкиндикти караштуу керек. Класста столдордун катарларынын ортосундагы кеңдик 90 см-ден болбошу керек. Класска кирүүчү эшик босогосуз болуп, анын кеңдиги да 90 см-ден кем болбошу шарт. Ошондой эле досканын жанында өтмө жолду, бала коляска менен же балдак менен оңой өткүдөй кылып бош калтыруу абзел. Эгерде сабактар доска же кандайдыр-бир жабдуу бийик жерде турган класста өтсө, ал жерди коляскада отурган окуучу чыгып кайра түшө тургандай кылып ылайыкташтыруу керек.

Угуусу жабыркаган ДМЧ балдар үчүн окуу орундарын электроакустикалык приборлор жана жекече үнкулактар менен жабдуу зарыл. Начар уккан балдар үчүн сабактардын башталышы жана аякташы жөнүндө кабарлап туруучу шамдарды орнотуу абзел.

9. Билим берүү уюмунун аймагы

ДМЧ балдар билим берүү уюмунун аймагы боюнча коопсуз жана тоскоолдуксуз жүрүүсүн камсыздоо үчүн, асфальтталган, тегиз, тайгалак эмес жолдорду төшөө керек. Тратуардын бордюр ташынын бир нече жеринде кеңдиги 90 см-ден кем эмес төмөн түшүүчү жолдорду жасоо керек. Бул жолдорду ачык түстөгү рельефттик тилкелер менен боеп коюу сунушталат. Белгилерди салуу үчүн оптималдуу түстөр болуп ачык-сары, ачык-кызыл сары жана ачык-кызыл түстөр саналат.

7. ЖЫЛДЫН АЯГЫНА КАРАТА КҮТҮЛГӨН БАЗАЛЫК ЖЫЙЫНТЫКТАР

Күтүлгөн базалык жыйынтыктар мектепке чейинки билим алуудан баштапкы жалпы билим алууга өтүүнү баамдоочу негиздер болуп саналат.

Күтүлгөн базалык жыйынтыктар:

- түздөн-түз бааланбайт;

- балдардын өнүгүүсүн жыйынтык жана аралык баалоонун түздөн-түз негизи болуп саналбайт;
- балдардын реалдуу жетишкендиктери менен формалдуу

салыштыруу үчүн негиз болуп саналбайт;

- билим берүү ишмердүүлүгүнүн жана балдарды даярдоонун аныкталган талаптарына ылайык келүүсүн объективдүү баалоонун негизи болуп саналбайт;
- билимдин сапатын аныктоодо түздөн-түз негиз болуп саналбайт.

Өнүгүүнүн негизги жааттарына ылайык ДМЧ балдар программаны өздөштүрүүсүнүн күтүлгөн базалык жыйынтыктары:

1. Социалдык-коммуникативдик өнүгүү

Бала:

- негизги продуктивдүү иштерди билет, иштердин ар кандай түрлөрүндө демилге жана өз алдынчалуулукту көрсөтөт: оюнда, баарлашууда, конструкциялоодо ж.б.;
- сабактардын түрүн, биргелешкен иштер боюнча катышуучуларды тандайт,
- балдар менен туруктуу өз ара иштешет;
- оюнда жана сабактарда жамааттык идеяны түзүүгө катышат;
- баарлашкан адамына көңүл буруу менен ага болушунча тагыраак билдирүүлөрдү жасайт;
- өздөштүргөн эрежелерине жана ченемдерине ылайык өзүнүн жүрүм-турумун жөнгө салат, оюн процессинде өнөктөштүк, өз ара жардамдашуу, өз ара колдоо көрсөтүү мамилелерин сактоо менен жамаатка ылайыкташуу ыктарын көрсөтөт (агрессивдүү реакцияларын токтотот, ролдорду адилеттүү бөлүштүрөт, досторуна жардам берет ж.б.);
- курдаштары жана чоңдордун алдында өздөштүргөн ченемдерди жана эрежелерди жактайт;

- оюндарда экскурсиялардын, байкоо жүргүзүүлөрдүн, көркөм адабият менен, сүрөт материалдары менен, элдик чыгармачылык менен, тарыхый маалыматтар, мультфильмдер менен таанышуунун жүрүшүндө алган билимдерин оюндарда колдонот;
- Тематикалык жактан оюндарда ролдук иш-аракеттерди ылайыктап, кайталай алат;
- өз алдынча болууга умтулат, чоңдордон көзкаранды болууну көздөйт.

2. Таанып-билүү жагынан өнүгүүсү

Бала:

- форма, чондук, конструкциянын элементтеринин айкалышуусу жөнүндө түшүнүгү бар, алар жөнүндө айтып бере алат;
- продуктивдүү ишмердүүлүк процессинде сүйлөөнүн бардык түрлөрүн колдонот: сүйлөп айтып берет, иштерди сүйлөө менен коштой алат жана иштерди сөз менен пландаштыра алат;
- схемалык сүрөттөрдү тарта алат жана аткарылган курулмалардын сүрөтүн түшүрө алат (топтук жана жекече тапшырма боюнча);
- көлөмдүү жана графикалык үлгүлөрдү өз алдынча анализдейт, жүргүзүлгөн анализдин негизинде конструкцияларды түзөт;
- кесилген предметтик жана сюжеттик сүрөттөрдөн объекттин чогултулма-чачылма оюнчуктардын, сүрөт тартылган кубиктердин жана пазлдардын бүтүн образын чогултат;
- байкоолордун жана тажрыйбалык иштердин негизинде жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүндөгү тышкы жана функционалдык касиеттер жашоо шарттарынын ортосунда себеп-натыйжа байланыштарын аныктайт;
- объекттердин касиеттери жана мамилелери жөнүндө калыптанган түшүнүктөрүн көрсөтөт;
- Буюмдарды жана алардын моделдерин тактилдик жана көрүү жолу менен алдын ала изилдөөнүн негизинде, пантомимикалык, белги-симфоликалык графикалык жана башка каражаттардын жардамы

менен, буюмдардын чоңдугунун, формасынын, алыс-жакындыгын көрсөтүүгө багытталган ар кандай иш аракеттерди жасайт;

- элементардык математикалык түшүнүктөргө ээ: онго чейинки сандарды билет, 0 цифрасын, сүрөттөрдө 1ден 9 га чейинки сандардын тартылышын билет (туура жана оодарылган түрдө көрсөтүлсө да тааный алат), буюмдардын санына жараша цифранын сүрөтүн туура тандай алат;
- зарыл учурларда эсептөө материалы катары символикалык сүрөттөрдү (таякчаларды, геометриялык фигураларды) колдонуу менен жөнөкөй арифметикалык эсептерди чыгара алат;
- өзүнүн турган жерине жараша буюмдардын мейкиндиктеги жайгашуусун аныктайт (алдыда, аркада, жанымда, үстүмдө, астымда), геометриялык фигураларды жана буюмдарды билет.
- жыл мезгилин (жаз, жай, күз, кыш), күн убактыларын (таң, түш, кеч, түн) аныктайт;
- объектке мүнөздүү бардык касиеттерди атоо менен чоңдукту, форманы, санды билдирген математикалык терминдерди өз кебинде колдонот, ошондой эле *эмес* байламтасын колдонуу менен объектке мүнөздүү эмес касиеттерди атайт;
- конструкциялоонун ар кандай түрлөрү билет (кагаздан, табигый материалдан, конструктордун деталдарынан);
- үлгү, схема, тема, шарттар, көздөм боюнча куруу материалдарынан предметтик жана сюжеттик композицияларды түзөт (сегиз-тогуз деталдан турган);

3. Сүйлөөнүн өнүгүүсү

Бала:

- жаңы маалыматты өз алдынча алат (суроолорду берет, эксперимент жүргүзөт);
- Бардык үндөрдү туура айтат, үндөрдү айтуудагы каталарды байкайт;

- кептин бардык түрлөрүн сабаттуу колдонот, татаал сүйлөмдөрдү түзөт;
- балдардын эмоционалдык, тиричилик, предметтик, социалдык жана оюндук тажрыйбасынын мазмуну менен байланышкан сөз байлыгына ээ;
- жалпылоочу сөздөрдү колдонот, кебинде антонимдик жана синонимдик мамилелерди аныктайт жана билдирет;
- өзү билген көп маанилүү сөздөрдүн маанисин түшүндүрөт;
- иллюстрациялык материалдар боюнча (сүрөттөр, сүрөтчөлөр, фотолор), адабий чыгармаларды кайра айтып бере алат, алардын мазмуну балдардын эмоционалдык, оюндук, эмгек, таанып билүү тажрыйбасын чагылдырат;
- көркөм сөз чеберчилигинин сөздүк (эпитеттер, салыштыруулар, образдык чагылдыруулар) жана интонациялык-образдык (үндү модуляциялоо, интонация) каражаттарын колдонуу менен ар кандай персонаждардын атынан чыгарманы айтып бере алат;
- баяндоо планына ылайык кептик иш аракеттерди аткарат, графикалык схемаларды, көрсөтмө куралдарды колдонуу менен сюжеттик сүрөттөр боюнча жана сюжеттик сүрөттөрдүн сериясы боюнча аңгемелерди түзөт,
- өзүнүн жеке таасир алууларын, ой жүгүртүүлөрүн, жашоосундагы окуяларды кебинде чагылдырат, чоңдордун жардамы менен «жеке тажрыйбасынан» чакан билдирүүлөрдү, аңгемелерди түзөт;
- сабаттуулукка үйрөнүүнү камсыздаган тил операцияларын билет.

4. Көркөм-эстетикалык өнүгүү

Бала:

- сүрөт тартуу процессинде ар кандай каражаттарды жана материалдарды (боек, калем сап, бор, пастель, фломастер, пластилин, түстүү жана кадимки камыр, кагаздын ар кандай түрлөрү, аппликация үчүн кездемелер ж.б.) колдонууга умтулат;

- кесүүнүн ар кандай ыкмаларын билет (кагазды бүктөп кесүү ж.б.у.с.);
- негизги түстөрдү жана аларга кошумча түстөрдү билет, боекторду аралаштырганды жана кошумча түстөрдү алганды билет;
- жеткиликтүү искусство чыгармаларын түшүнөт (сүрөттөр, жомокторго жана аңгемелерге иллюстрациялар);
- сүрөттүн идеясын аныктаганды, аны сөз түрүндө айтып бергенди, иш процессинде аны колдонгонду жана аны аягына чейин ишке ашырганды, иштин аягында, тартылып бүткөрүлгөн сүрөттүн маанисин түшүндүрүп бере алат;
- көркөм образдын таасирине эмоционалдык жооп кайтарат, чыгармалардын мазмунун түшүнөт жана чыгармачылык аңгемелердин жардамы менен өзүнүн сезимдерин жана эмоцияларын билдирет;
- элдик, классикалык жана заманбап музыканын чыгармаларына, музыкалык аспаптарга кызыгат;
- искусствонун түрлөрү жөнүндө элементардык түшүнүктөрү бар; музыканы, көркөм адабиятты, фольклорду кабыл алат;
- көркөм чыгармалардын каармандарына жан тартат.

5. Дене мүчөлүк өнүгүү

Бала:

- чоңдордун сөздүк көрсөтмөлөрү боюнча кыймылдардын жана көнүгүүлөрдүн негизги түрлөрүн аткарат;
- макулдашылган, ошондой эле ар кандай аталыштагы жана ар кандай багытталган кыймыл аракеттерди аткарат;
- чуркоонун ар кандай түрлөрүн аткарат;
- басып бараткан учурда айтылган темпти сактайт (тез, орточо, жай);
- спорттук көнүгүүлөрдү аткарууда элементардык кыймылдык жана сөздүк пландаштырууну аткарат;

- кыймылдуу оюндардын, эстафеталардын, спорттук элементтери бар оюндардын эрежелерин билет жана аларды сактайт;
- саламат жашоо образынын элементардык ченемдерин жана эрежелерин билет (тамактанууда, кыймыл аракетте, ден соолукту чыңдоодо, пайдалуу адаттарды калыптандырууда ж.б.).

Билим берүү уюмуна бараардын алдында ДМЧ баланын окуу компетенцияларын калыптоонун негизги багыттары

Сабаттуулукка үйрөттү (алиппеге чейинки мезгил). Окуунун жана жазуунун баштапкы жөндөмдөрүн калыптандыруу

Сабаттуулукка даярдоо мезгилинин милдеттери төмөнкүлөр:

1. кептин ыктыярдуу жагын калыптандыруу;
2. угуучулук кунт коюну жана сүйлөө-угуу эс тутумун өнүктүрүү;
3. фонематикалык кабыл алууну калыптандыруу;
4. оптикалык-мейкиндиктик гнозисти нормалдаштыруу³⁰³¹;
5. колдун майда моторикасын жазуу процессине даярдоо;
6. кептин психологиялык базасын калыптандыруу;
7. ой жүгүртүү операцияларын калыптандыруу.

Сабаттуулукка үйрөтүүгө даярдык мезгилинин программасы бир нече бөлүмдөн турат, жана алар бири-бири менен тыгыз байланыштуу:

- I. сүйлөө көндүмдөрүн калыптандыруу;
- II. фонематикалык кабыл алууну өнүктүрүү, көрүү анализин жана синтезин калыптандыруу;
- III. сөздүн ритмикалык жана үн-муундук түзүмүн өнүктүрүү.

Сабаттуулукка үйрөтүүдөгү негизги мезгил - алиппе мезгили.

Сабаттуулукка үйрөтүүнүн негизги мезгилинин программасы үн

³⁰ Аныктоолор Интернет-булактан алынды.

³¹ мейкиндикте багыт алуунун бузулуусу.

анализинин жана синтезинин негизинде балдарды муундарды жана сөздөрдү окууга үйрөтүүнү караштырат.

Элементардык математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу

Билим берүү уюмуна барууга даярдоодо балада математикалык ой жүгүртүүнүн негиздерин өнүктүрүү абдан маанилүү. Билим берүү уюмуна даярдоо мезгилинде ТКА бузулган балдарда математикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу боюнча иштердин жүрүшүндө төмөнкүдөй маселелер чечилет:

1. айлана чөйрөдөгү нерселердин ар кандай касиеттери жөнүндө конкреттүү фактыларды топтоо;
2. балдарда объектилердеги көрүнүктүү белгилерди бөлүп кароо жөндөмүн калыптандыруу, аныкталган белгилери боюнча нерселерди салыштыруунун жана топтоонун ар кандай ык-амалдарын өнүктүрүү;
3. нерсенин саны, чоңдугу жана формасы жөнүндө түшүнүктөрүн топтоо;
4. убакытта жана мейкиндикте багыт алуусун өнүктүрүү;
5. кошууну, берилген үлгүлөр (сандар) менен айкалыштырууну үйрөтүү;
6. элементардык математикалык эсепти өздөштүрүү.

Конструкциялоо жана сүрөт тартуу жөндөмдөрүн калыптандыруу

Балдарда конструкциялоо жана сүрөт тартуу жөндөмдөрүн калыптануусу алардын кыймыл аракет функцияларынын калыптануусу, көрүү жана угуунун өнүгүүсү, иштердин бул түрүнө кызыгуусу, айлана чөйрө жөнүндө жалпы түшүнүктөрүнүн өнүгүүсү менен тыгыз байланышта жүрөт.

Дене тарбия.

Мектепке чейинки даярдоо классынын окуучулары үчүн дене тарбиясы боюнча сабактардын системасы ар бир бала үчүн жекече, врачтын сунуш-көрсөтмөлөрү боюнча ДДТ (дарылоочу дене тарбия) методисти менен биргеликте иштелип чыгарылат. ДМЧ балдарга дене тарбиясын үйрөтүүнүн максаты коррекциялык физикалык көнүгүүлөрдүн жана атайын кыймыл режимдеринин жардамы менен жашоонун реалдуу шарттарына тиричилик, окуу жана социалдык жактан ийгиликтүү көндүрүү, аларды коомго интеграциялоо болуп саналат.

8. ДМЧБ ОКУТУУДА ЖЕКЕЧЕ МАМИЛЕНИ ТҮЗҮҮ ҮЧҮН МЕТОДИКАЛЫК СУНУШ-КӨРСӨТМӨЛӨР

8.1 Жалпы билим берүү уюмунун мектепке чейин даярдоо классында гиперактивдүү, психологиялык өнүгүүсү бузулган баланы окутууда жекече мамиле жасоо үчүн мугалимге методикалык сунуш-көрсөтмөлөр.

Эгер сиздин классыңызда гиперактивдүү бала же ИӨК окуучу бар болсо, анда аны башкалардай эле:

- чоңдордун көрсөтмөлөрүн угууга жана аткарууга, кунт коюп угууга жана ырааттуу болууга үйрөтүү керек.
- Билим берүү уюмунда өзү алып жүрүү эрежелерин өздөштүрүүгө жардам берүү зарыл (дал ушул нерсе баарынан кыйын).
- Көңүл буруу дефицити бар гиперактивдүү балдар тыюу салууга оңою менен көңүл бөлүшпөйт, ошондуктан «жок», «болбойт», «тийбе», «тыюу салам» сөздөрүн алар дээрлик эч кандай таасирин тийгизбейт. Урушууларды жана жазалоолорду кабыл алышпайт, а бирок мактоолорду, кубаттоолордун абдан жакшы кабыл алышат. Эң башынан баштап макулдашуу жана өз ара түшүнүшүү принциптеринде бала менен өз ара мамилелерди түзүү зарыл.
- Ал менен жай, ашыкча эмоцияларсыз сүйлөшүү керек, сүйлөшүүдө тамашаларды, юморду, кандайдыр бир көңүлдүү салыштырууларды

колдонуу дурус. Нааразычылыкты билдирүүдө эч качан баланын сезимдерин жабыркатууга, аны кемсинтүүгө болбойт. Конструктивдүү, жакшы жүрүм-турумга баланын бардык аракеттерин, алар абдан аз болсо да, кубаттап туруу зарыл.

- Бала менен сабактарды анын иш-аракеттери ийгиликтүү, ал эми коюлган максат жетишилгендей кылып өткөрүү керек.
- Баланы бир нерселерди үлгү боюнча жасоого, аткарылган иштерди кайра кайталоого, натыйжа алууга, аны баалоого үйрөтүү зарыл. Баланы мактап коюну унутпаңыз.
- Эгерде бала кунт коюсунун туруксуздугунан улам 5-7 мүнөт көңүл буруп тура албаса, анын көңүлүн ишмердүүлүктүн башка түрүнө буруңуз же оңоюраак максат коюңуз.
- Сабактар учурунда баланын кыймыл аракетин чектебеңиз. Көңүл буруу үчүн ар кандай көнүгүүлөрдү көңүлдүү жарыш катары колдонууга болот. Бардык тапшырмалар балага кызыктуу болушу керек.
- Кунт коюуну жана кандайдыр бир эрежелерди аткарууну талап кылган кыймылдуу оюндарды (физминуткаларды) кунт коюуга машыгуу катары колдонуңуз.
- Кунт коюуда, өзүнүн көңүл буруусун жана өзүнүн иш аракеттерин уюштурууда кыйынчылыктарда ага жардамы берүү зарыл (уюштуруучулук жардам). Эмне кылуу керек экендигин эскертип, кайсыл жерден ката кеткенин айтып, бала көңүлүн буруп жана катасын табуусу үчүн аны кубаттап коюу керек.
- Эгерде баланын сүйлөө жөндөмүнүн өнүгүүсүндө кемчиликтер болсо, педагог аны менен көбүрөөк сүйлөшүп, ага аңгемелерди айтып берип, китептерди окуп, аны кунт коюу менен угуп, бала өз пикирин айтуусуна жана байланыштуу окуяларды айтып берүүсүнө жардам бериши керек.
- Бала окуу материалын түшүнүүсү үчүн, ага көп жолу кайталоолор жана өздөштүргөн материалды бекитүү үчүн көнүгүүлөрдү аткаруу талап

кылынат. Балага окуу жүктөмүн убакыт боюнча кыскартуу абзел, ал эми аны оңойлотуунун кереги жок.

- Мугалим балада класста болуп жаткан нерселерге түздөн-түз кызыгуусу жаралуусу үчүн колдоо көрсөтүшү керек (бул туруктуу кызыгууну жараткан жана жалпы ишмердүүлүккө кошулууга каалоону пайда кылган топтук иштерди уюштуруу болушу мүмкүн).
- Жасалгалоодо ачык түстөрдү, татаал композицияларды колдонбоо зарыл. Столдо жана балага жакын жерде алаксытуучу нерселер болбошу керек.
- Эгер жүрүм турумдагы кыйынчылыктар интеллектуалдык өнүгүүнүн жетишсиздиги менен коштолсо, анда балага жекече сабактарды өткөрүү же тапшырмаларды берүү зарыл, кошумча сабактарды дидактикалык оюндар түрүндө өткөргөн дурус.

8.2 Жалпы билим берүү уюмунун мектепке чейин даярдоо классында көрүү жөндөмү жабыркаган баланы окутууда жекече мамиле жасоо үчүн мугалимге методикалык сунуш-көрсөтмөлөр.

- Көзү начар көргөн окуучуга кыйынчылыктарды жеңип өтүүгө психологиялык багыт бериңиз.
- Көрүүсү начар балдарды окутууда ар түрдүү көрсөтмө материалдар колдонулат:
  - a) **Табигый көрсөтмө куралдар:** жакыны айлана-чөйрөдөгү буюмдар, жаныбарлар, өсүмдүктөр, жашылча-жемиштер ж.б., алар окулуп жаткан сабактын темасына ылайык атайын тандалып алынат же сейилдөөлөрдүн, экскурсиялардын жүрүшүндө байкалат.
  - b) **Көлөмдүү көрсөтмө куралдар:** муляждар, жаныбарлардын жана куштардын кеби, моделдер, макеттер, геометриялык буюмдар.

- с) **Дидактикалык оюнчуктар:** куурчактар, куурчактардын эмеректери, идиштер, оюнчук жаныбарлар, куштар, курт-кумурскалар ж.б.
  - д) **Сүрөт көрсөтмө куралдар:** жомокторго, аңгемелерге, ырларга карата иллюстрациялар, сүрөттөрдүн репродукциясы, фотоматериалдар, слайддар, диа-, кино- жана видеоматериалдар, плакаттар.
  - е) **Графикалык көрсөтмө куралдар:** таблицалар, схемалар, пландар.
  - ф) **Символикалык көрсөтмө куралдар:** жаратылыштын сүрөттөрү жана схемалар.
  - г) **Рельефтик көрсөтмө куралдар:** ичине иллюстрациялык, графикалык жана символикалык көрсөтмө куралдарды, рельефтик-чекиттик жана барельефтик предметтик жана сюжеттик сүрөттөрдү, ошондой эле рельефтик жол менен жасалган схемаларды, пландарды, таблицаларды камтыйт.
- Көрүү жүктөмүнүн режимин сактоо - бул убакытты чектөө (20 мүнөттөн ашык эмес).
  - Бала катуу кыйкыра турган, башын ылдый кыла турган жагдайларды болтурбоо.
  - Баланы оозеки тексттерди жана уккан чыгармаларын (жомок, аңгеме) анализдөөгө үйрөтүү.
  - Иштөөдө жекече карточкаларды колдонуу.
  - Мугалимдин сүйлөөсү көркөм жана так болушу керек.
  - Мугалим өзүнүн иш-аракеттерин оозеки айтып туруусу зарыл.
  - Окулуп жаткан китепте тапшырмаларды маркер менен белгилеп коюу керек.
  - Бала билим берүү уюмундагы класста багыттарды билүүсү боюнча иштерди жүргүзүү.
  - Досторун үндөрү, басканы боюнча таанууга үйрөтүү;

- Мугалим көрүүсү жабыркаган бала башка окуучулардын арасында эмоционалдык травма алуусуна жол бербей, көз салып туруусу абдан маанилүү.
- Көрүүсү начар баланы ортоңку катардын биринчи партасына отургузуу зарыл.
- Сабак учурунда көрүүсү начар бала боюн түз алып отуруусуна көз салып туруу зарыл.
- Бала сабактарда атайын адаптивдик түзмөктөрдү колдонушу керек: Оптикалык каражаттар (көз айнектер, контакт линзалары). «Логос» басылмасынын рельефтик-графикалык колдонмолору, «Графика», «Ориентир», «Светлячок» приборлору. «Сигма» тирөөчү. Электрондук чоңойткучтар, лупалар. IVEO Creator окутуу системасы. Диктофон. Иштеп жаткан жеринде жеке жарык берүү. Методикалык сунуш-көрсөтмөлөрдүн негизинде тандалган көрсөтмө материалдар. Көрүүсү начар балдар үчүн столго коюлуучу жана дидактикалык оюндар. Майда моториканы, тактильдик-туюмдук сезүүлөрдү, угуунун жана көрүүнүн жардамы менен кабыл алууну өнүктүрүү үчүн оюндар.
- Мугалим көрүүсү начар окуучунун ата-энеси менен иш жүргүзүп, алар менен кызматташып, алардын баласын өнүктүрүү үчүн көптөгөн мүмкүнчүлүктөр бар экенин көрсөтүшү керек. Аларга тийиштүү педагогикалык багыт берип, балага окуу жагынан жана дене-мүчөлүк жактан берилген жүктөмдөрдүн перспективаларын айтып берүүсү зарыл.

8.3 Жалпы билим берүү уюмунун мектепке чейин даярдоо классында угуу жөндөмү жабыркаган баланы окутууда жекече мамиле жасоо үчүн мугалимге методикалык сунуш-көрсөтмөлөр.

- Сурдопедагог жана баланын ата-энеси менен кызматташуу.
- Угуу жөндөмү жабыркаган бала курдаштары менен толук кандуу өз ара мамиле түзүп кетишине өбөлгө түзүү жана ал балдар жамаатына тезирээк көнүп кетишине жардам берүү.

- Зарыл методикалык талаптарды сактоо (угуусу бузулган балага карата турган жери; чоң адамдын сүйлөөсүнө карата талаптар; сабактын бардык этаптарында көрсөтмө жана дидактикалык материалдардын болушу (окуу фильмдери, планшеттер, плакаттар, сөздүк үчүн жалпы дептерлер, кепти өнүктүрүү боюнча альбомдор, сөздөр жазылган таблицалар, сүрөт сөздүктөр, 6 түстөгү маркерлер жана интерактивдик доска); бала тапшырманы жана нускамаларды түшүнүүсүн көзөмөлдөө, аларды аткара баштаганга чейин ж.б.).
- угуусу жабыркаган балага жумушчу мейкиндикти уюштуруу (биринчи партадан орун даярдоо; угуу аппараттарынын/кохлеардык импланттын оңдугун/иштей турганын текшерүү³²³³; жекече дидактикалык куралдарды текшерүү ж.б.).
- Атайын ыкма, амалдарды жана каражаттарды колдонуу менен, окуучунун мүмкүнчүлүктөрүн эске алып, бирок ага ашыкча камкордук көрбөстөн, угуусу жабыркаган баланы сабактагы окууга кошуу. Бирок ошол эле учурда сабакты өткөрүүнүн темпин азайтуунун кереги жок.
- Сүйлөшүүдө жана жана жаңы теманы түшүндүрүүдө дайыма баланын көз алдында туруп, жалпыга белгилүү жаңсоолорду, мимикаларды колдонуу керек.
- Угуусу төмөнүрөөк окуучуну ар кандай формаларда контролдоп туруу пайдалуу, мисалы, «Менин айтканымды кайталачы», «Анна эмне деп айтканын кайталачы, «Чынгыз эмне деп айтты», «Кана, сөздү улантчы» деп.
- Мугалим үнүн катуу чыгарып, так жана бир калыпта сүйлөшү керек, бирок кыйкырып сүйлөбөшү зарыл (өзгөчө эгер бала угуу аппаратын тагынып жүрсө).
- Жаңы теманын аягында бир-эки суроо берип, бала темадагы эн маанилүү учурларды түшүнгөнүн баамдоо абзел.

³² Аныктоолор Интернет-булактан алынды.

³³ Кохлеардык имплантат - нейросенсордук начар угуусу орточо же оор деңгээлдеги кээ бир бейтаптардын угуусун компенсациялоого мүмкүндүк берген медициналык прибор, протез.

- Суруолордун өзү да түшүнүктүү болушу керек. Бир суроо берип, андан кийин бала ойлонуп көрүп жана жооп бериши үчүн убакыт берүү керек. Бала бир суроого жооп бермейинче, угуусу начар балага кошумча суруолорду берүүгө болбойт. Эгер бала дароо жооп бере албаса, суроону дагы бир ирет кайталоого болот, бирок дал ошол эле формада. Бала суроону түшүнгөнүн текшерүү үчүн, ал суроону кайталоосун өтүнүү керек.
- Жаңы теманы бекемдөөдө начар уккан баланы эч качан доскага биринчи чакырууга болбойт.
- Кыргыз (орус) тил сабактары, салттуу милдеттерди чечүү менен катар коррекциялык багытка ээ болуусу зарыл. Баарыдан мурда бул сабактарда кептин грамматикалык жактан туура болуусуна көңүл буруу талап кылынат.
- Сабактын жүрүшүндө коррекциялык багыттагы бир катар маселелерди чечүү керек (угуу-көрүүчүлүк көңүл бурууну өбөлгөлөө; бала ага кайрылып сүйлөөлөрдү, тапшырмаларды, тексттерди түшүнүүсүн текшерүү; кептеги каталарды оңдоо жана грамматикалык жактан туура сүйлөөгө көндүрүү; сөз байлыгын көбөйтүү; ж.б.).
- Бала аткара албай калган тапшырмаларды, ал маанисин түшүнбөй калган, билбеген же туура эмес айткан сөздөрдү, фразаларды өзүнчө дептерге жазуу керек. Бул жазуулар боюнча ата-эне бала менен үйдө кошумча иштешет.

8.4 Жалпы билим берүү уюмунун мектепке чейин даярдоо классында ТКА жабыркаган баланы окутууда жекече мамиле жасоо үчүн мугалимге методикалык сунуш-көрсөтмөлөр.

- Окуу башталганга чейин мугалим ата-эне менен баланын кызыгуулары, жөндөмдөрү, жакшы көргөн сабактары оюндары жөнүндө кенен маек жүргүзүп, баланын кандай кыймыл жөндөмдөрү өнүккөнүн жана кайсыл процесстердин жүрүшүндө алар активдеше турганын билүүсү зарыл.

- Мугалим баланын мүнөзүнүн жакшы жана терс жактарын билип алуусу маанилүү, анткени окуу процессинин жүрүшүндө педагог окуучунун мүнөзүнүн жакшы жактарына таянып иш алып барат, ал эми терс жактарына өзгөчө көңүл бурат.
- Мугалим ТКА жабыркаган баланы ал үчүн толук ыңгайлуу болгон партага отургузушу керек.
- Столдун же партанын үстүндөгү мейкиндик окуу куралдарын, китептерди ж.б. эркин манипуляциялоо үчүн кенен болушу шарт.
- Мугалим окуунун башталышында окуучуга көз салып, ага кандай позада жазуу, ал эми кандай позада жооп берүү оңоюраак экенин түшүнүшү керек: отуруп, туруп
- Жазуу иштерин аткаруунун ченемин рационалдуу аныктоо зарыл.
- Баланын билимин же программалык материалды өздөштүрүүсүнүн деңгээлин аныктоо үчүн мугалим ар бир конкреттүү учурда тапшырмалардын көлөмүн жана аларды аткаруунун ыкмаларын жекече аныктайт. Жазуу тапшырмаларын аткаруунун ар кандай түрлөрүн колдонуу зарыл. Окуунун башталышында дептерге эмес, сызылган альбом баракчаларына же жекече доскаларга жазуу дурус. ТКА жабыркаган баланын көрүүсүндө кемчиликтер болсо, мугалим кызыл саптын башталышын маркер менен белгилеп бериши керек.
- Окууга үйрөтө баштаганда сөздү, сөз айкашын же сүйлөмдү бөлүп кароого мүмкүндүк берген атайын куралды колдонуу керек. ТКА бузулган бала окушу керек болгон саптын башталышын, тексттеги баш тамганы маркер менен белгилөөгө болот. Бала сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү магнит доскасына чаптаса болот.
- Эгер компьютер бар болсо, кээ бир учурларда бала тапшырманы компьютерде аткарсан болот. Компьютерде иштөөдө төмөнкүлөр колдонулат: атайын клавиатура (клавишаларынын көлөмү чоңойтулган, жакын турган клавишаларды кокусунан басып алууну чектеген атайын накладкасы бар, сенсордук), атайын компьютердик

чычкан (джойстиктер, роллерлер, ошондой эле башка тыгылуучу «чычкан»), «виртуалдуу клавиатура компьютердик программасы.

- Сүрөт сабактарында мугалим тартыла турган нерсе кагаздын кайсыл жеринде жайгашуусу керек экендигин алдын ала айтып, анын негизги бөлүктөрүн, сүрөттү тартуунун ыраатын түшүндүрөт. Педагог баланын оң жагына отуруп, калемди кантип туура кармаш керектигин көрсөтөт (колду туура коюу, калем сапты баланын колуна туура карматуу ж.б.). Андан кийин бала ушул эле иштерди өз алдынча аткарат, педагог анын колдорун жана манжаларын оңдойт; андан соң ушундай абалды калемсиз кайталап көрүү керек. Бала калемди колуна алып, манжалары менен бекем кармайт («Мен тартып ала албагандай кылып бекем карма»), педагог калемди өйдө, ылдый, оңго, солго тартып көрөт. Чоң адам тарабынан жолтоо менен, калемди кармоодо манжалардын кыймылы көнүктүрүлөт. Мисалы, эгер бала калемди сөөмөйү менен начар кармаса, анын оң колун алып, сөөмөйүн өйдө-ылдый кылуусун өтүнүү керек. Ал эми чоң киши баланын манжасынын өйдө-ылдый кыймылына жолтоо кылат, бала ал каршылыкты жеңип чыгышы керек. Кагазга ар кандай аралыкта чекиттерди коюп, аларды вертикалдык, горизонталдык, кыйгач сызыктар менен байланыштырууну үйрөтүү керек, бара-бара көнүгүүлөрдү татаалдатууга болот. Бала ар кандай фигураларды тартуусу пайдалуу: ар кандай көлөмдөрдөгү узунча тегеректерди, тегеректерди, жарым тегеректерди, анткени кыймылга билек, кол, манжалар катышат. «Үлүлдү» тартууга болот: оромдун эң чоң көлөмүнөн баштап, калемди көтөрбөстөн, бара-бара оромду кичирейтип тартуу керек; кийинки жолу тескерисинче, чекитинен баштап, оромду бара-бара эң чоң көлөмгө чейин чоңойтуу керек. Бала сызыктар манжалардын өйдө-ылдый, ылдыдан-өйдө кыймылдары менен сызыларын; сынык сызыктар, жарым тегеректер, зигзагдар - манжалардын, колдун, билектин кыймылдары менен тартыларын түшүнүшү керек. Билектин,

колдун жана манжалардын кыймылынын координациясын өнүктүрүү үчүн биринин ичине бири тартылган түстүү чарчыларды, ушундай эле жол менен тегеректерди, ошондой эле желекчелери бар гүлдөрдү, үйлөрдү, стол жана отургучтарды тартууну сунуштоо максатка ылайыктуу. Нерселердин элементтери манжалардын кыймылдары менен тартылышы үчүн сүрөт чакан болушу керек.

– Колдонмо куралдар катары жагдайга жараша (окуу тарбия иштеринин максатына, жабдууларга жараша ж.б.) табигый объектилер, көлөмдүү көрсөтмө куралдар (муляж, макет), сүрөт (сүрөттөр, репродукциялар) жана схемалык (карта, схема) куралдар колдонулат. Ата-энелер аталарды жасоого катышышы керек. Куралдарды колдонууда төмөнкүдөй негизги эрежелерди жетекчиликке алуу керек:

- a) ТКА бузулган балдарда көз кыймылынын бузулуусун эске алуу;
- b) көрүү-моторикалык координациянын жетишсиздигин эске алуу;
- c) көрсөтмөлөрдү өз убагында көрсөтүү;
- d) көрсөтүүлөрдү түшүндүрүү менен коштоо, окуучулардын өз алдынча ишин суроолорду берүү менен өбөлгөлөө;
- e) сурамжылоодо жана кайталоодо куралдарды колдонуу;
- f) сабакта өтө көп куралдарды колдонбоо, керек учурларды аларды 3-4 топко бөлүштүрүү.

– Окуучулар иш аракеттерди аткараардын алдында мугалим тапшырманы аткаруунун үлгүсүн көрсөтөт жана тапшырманы кантип аткаруу керектигин түшүндүрөт; Көнүгүүнүн теоретикалык негизин түшүнгөнүн текшерүү үчүн мугалим окуучуларга суроолорду берет.

– Сабаттуулукка үйрөтүүнү үндүк аналитикалык-синтетикалык ыкма менен жүргүзүү абзел. фонематикалык угумду өнүктүрүүгө, сөздөргө үндүк анализ жүргүзүүгө үйрөтүүгө өзгөчө көңүл бөлүү керек.

– ТКА жабыркаган балдарды жазууга үйрөтүүдө пассивдүү ыкмаларды колдонуу сунушталат - баланын колун кармап жазуу жана андан кийин аны өз алдынча кайталатуу.

- Жабыркоо жеңил болгон учурларда, оң колдун манжаларынын кыймылы бузулбаган учурларда, төмөнкүдөй көнүгүүнү колдонуу зарыл: чоң киши баланын оң жагына отуруп, сол колун жумшак кармап, кыймылдарды оң колдун манжалары менен гана жасоону өтүнөт.
- Балдар менен көнүгүүлөрдүн төмөнкүдөй түрлөрүн сабакта өткөрүү, ошондой эле үйдө аткаруу үчүн ата-энелерге сунуштоо пайдалуу:
  - a) оң колдун алаканы менен кагазды тегиздөө, ошол учурда сол колду кармап туруу, андан кийин тескерисинче;
  - b) оң (сол) колду бош коюп, столду такылдатуу;
  - c) оң колду кабыргага кайрып, муштумду түйүү,
  - d) оң колду түздөп, сол алаканга коюу; сол колду түздөп оң алаканга коюу;
  - e) колдорду бүгүп, чыканактап - манжаларды кезеги менен силкүү («коңгуроо»);
  - f) колдорду алдыга коюп, бүктөп кайра жазабыз, кезеги менен оң колду, сол колду (бүктөп-жазып, алаканды чекеге - столго коебуз);
  - g) оң кол менен сол билекти кармайбыз - оң колдун алаканы менен сылап, столу чабабыз ж.б.
  - h) Бир эле учурда колдун манжаларынын кыймылын өнүктүрүү боюнча иштер жүргүзүлөт, өзгөчө оң колду: колдун манжаларын түздөп, учтарын бириктиребиз («үй» кылабыз); алактандардын төмөн жагын бириктирип, манжаларды ачып «себет» сыңар кылабыз;
- Баш бармак башка манжаларга карата каршылык көрсөтө алышына; билекти кыймылдатпай туруп, колдун манжаларын эркин бүктөп, кайра жазылышына көңүл буруу зарыл. Бул үчүн сабакта төмөнкүдөй көнүгүүлөрдү жасоо сунушталат:
  - a) оң колдун манжаларын муштумга түйүп - кайра ачуу;

- b) манжаларды бир учурда жана кезеги менен бүктөө;
  - c) баш бармакка башка манжаларды кезеги менен каршы коюу;
  - d) кезеги менен ар бир манжа менен столду тыкылдатуу «бир, бир-эки, бир-эки-үч»;
  - e) манжаларды чыңалуу менен ачып кайра жабабыз («мышык тырмактарын чыгарды»);
  - f) манжаларды көп ирет ачып, кайра жабабыз;
  - g) баланын астына эсеп таякчалары салынган ачык кутуча коюлат (ширенке жана башка майда буюмдар). Бала колун бир орундан жылдырбоорго аракет кылуу менен, кутучудан таякчаларды алып чыгып, аларды тегиз тизет, бул учурда ал баш бармагы, сөөмөйүн жана ортонун гана иштетет. Ушундай эле кыймыл аракеттер менен таякчаларды кайра кутучуга салат;
  - h) педагог сөөмөй менен ортондун ортосунда ичке тоголок резинканы тартат. Бала сөөмөйү жана ортону менен аны гитаранын кылы сымал чоет; сөөмөйүн жана ортонун ийүү менен аны өзүнө тартат; аны үч манжасы (сөөмөй, ортон, баш бармак) кармайт.
- Балдарды жөнөкөй кагазды бүктөөгө жана аны кайра жазууга, түтүкчө кылууга, буроого, аны айрууга, бырыштырууга жана тегиздөөгө үйрөтүүгө болот. Кагазды кесүүгө, жабыштырууга, алардан аппликация жана ар кандай нерселерди жасоого болору түшүндүрүү керек. Колдун кыймылдарын өнүктүрүү үчүн жипти түрмөккө түрүүгө жана аны кайра жандырууга үйрөтүү максатка ылайыктуу.
  - Церебралдык параличи бар окуучуларда жазуу темпинин жай болушу жазуу иштерин аткаруу үчүн аларга көп убакыт берүүнү талап кылат.
  - Көнүгүүлөр түшүндүрүү, маектешүү, айтып жана көрсөтүп берүү, оюн менен коштолуп, окуучу менен иштешүүдө колдонулат. Окуучулар тапшырмаларды түшүнүү менен аткаруусу эң маанилүү шарт болуп эсептелет.

– Бала көнүгүүлөрдү ырааты менен аткарат, ал аткарган кыймыл-аракеттердин өз алдынчалыгынын деңгээли бара-бара жогорулатылат, көнүгүүлөр ар түрдүү болуп жана аларды бара-бара татаалдатуу керек (көнүгүүлөрдү ар кандай материалдар менен ар кандай шарттарда аткаруу). Ар бир көнүгүүнүн жыйынтыктарын анализдөө, каталардын себептерин баамдоо жана аларды четтетүү, көнүгүүлөрдү аткарууда убакытты туура бөлүштүрүү (өтө көп эмес, бала көнүгүүнү баамдап түшүнүүсү үчүн убакыт болгудай жана ал чарчап кетпегидей, бирок өтө аз да эмес, бала жөндөмдү унутуп калбагыдай), көнүгүүлөрдү таанып билүүчүлүк жана тарбиялык мааниси бар материалды колдонуу менен аткарууну уюштуруу маанилүү. Тажрыйба көрсөткөндөй, ТКА бузулган балдар үчүн көнүгүүлөрдү кайталоонун санын көбөйтүү керек. Түшүнүү менен көп ирет кайталоо ТКА бузулган баланын ийгиликтүү өнүгүүсүнө алып келет.

9. Билим берүү уюмуна балдардын даярдыгы

Билим берүү уюмуна даярдык, бул баланын мектепке чейинки курактан мектеп курагына оңой өтүүсүн камсыздаган жана ал окуу тапшырмаларын ийгиликтүү аткаруусун камсыздаган физикалык, физиологиялык жана психикалык сапаттарынын калыптануусунун деңгээли³⁴.

Түрү жана тиби	Психофизикалык өнүгүүнүн параметрлери
1. Жалпы жана майда моторика	1. Буйруктарды аткаруу менен басат жана чуркайт: түз, ийри-буйру, кайрыла алат; 2. бутунун башы жана согончогу менен; 3. эки бутун көтөрүп, же кезеги менен бир буттап, алдыга жана артка карай секире алат;

³⁴Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога).—Екатеринбург. В.С. Безрукова. 2000.

	<ol style="list-style-type: none"> 4. Топту өйдө ыргытып жана аны тосо алат. Топту алыс жакка жана мээлеп ыргыта алат (2 м); 5. Турникке (арканга) асылып тура алат, 30-60 сек; 6. Лего, пазл, конструкторлорду эптүүлүк менен жана тыкан чогулга алат; 7. Калем сап, калем, фломастерди туура кармайт жана колдонот; 8. Сүрөттө чоң жана майда деталдарды тегеректейт; 9. Бир багытта тыкан жана туура боейт; 10.Топчуларды, кнопкаларды жана сыдырмаларды топчулап, сыдыра алат жана аларды чече алат; 11.Өз-өзүнчө бөлүктөрдөн формаларды чогулга алат; 12.Ар кандай геометриялык фигураларды жана буюмдарды кагаздан кесе алат.
<ol style="list-style-type: none"> 2. Кепти кабыл алуу Ой жүгүртүү 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Татаал кеп нускамаларын түшүнөт жана аткарат; 2. Буюмдардын жайгашуусун билдирген сөздөрдү түшүнөт (ичинде, үстүндө, аркасында, астында ж.б.) Нускамаларды аткарат; 3. Тактоочтордун маанисин түшүнөт: артта, алдыда, ортосунда; 4. Грамматикалык жактан туура сүйлөйт, сүйлөм мүчөлөрүн туура айкалыштырат 5. Жалпылоочу сөздөрдү синонимдерди жана антонимдерди колдонот;

	<ol style="list-style-type: none"> 6. Бардык белгилерди туура айтат, сүйлөөдөгү каталарды байкайт; 7. Аңгемени, жомокту угат жана сюжетти кармануу менен кайра айтып берет; 8. Ырларды жаттайт жана убакыт өткөндөн кийин кайра айта алат; 9. Бардык негизги түстөрдү билет, ара түстөрдү билет; 10. Жыл мезгилдерин, аларга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү билет, аларды сүйрөттөй алат; 11. Күндүн убактыларын, жума күндөрүн, убакыт түшүнүктөрүн билет: кечээ, эртең, бир нече күндөн кийин; 12. Сюжетти кабыл алат жана сүрөттөйт, себеп-натыйжалаш байланыштарды аныктай алат.
<p>3. Элементардык математикалык түшүнүктөрү бар</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. 20га чейин жана андан ашык санай алат; 2. 10дон 0 чейин кемитип санай алат; 3. Каалаган сандан баштап андан ары же артка карай санай алат; 4. Кандайдыр бир сандын алдында жана андан кийин турган сандарды аныктай жана атай алат; 5. «цифралар» жөнүндө түшүнүгү бар, цифраларды билет; 6. Бирдиктер жана ондуктар жөнүндө түшүнүгү бар; 7. Экиден санай алат; 8. Буюмдарды узундугу, эни, бийиктиги, жоондугу боюнча салыштырат; 9. Геометриялык фигураларды айырмалайт

	жана атайт: тегерек, сүйрү, үч бурчтук, көп бурчтук.
4. Өзү-өзү тейлөө, социалдык көндүмдөр жана социалдык даярдык	<ol style="list-style-type: none"> 1. Өз алдынча тыкан ичет жана жейт; 2. Салфетка жана майлык менен колдоно алат; 3. Идиштерди, айрыны, бычакты, кашыкты туура колдонот; 4. Гигиеналык процедураларды аткарат, тишин тазалайт; 5. Дааратканага өзү барат жана даарат кагазын колдоно алат; 6. Кийимдерин өзү тандап, кийип жана кайра чечине алат; 7. Өзүнүн кийиминдеги кемчиликтерди байкайт жана аларды оңдойт; 8. Топтук оюндарга катышат, эрежелерди сактайт; 9. Тиричилик-күндөлүк иштерге катышат: гүлдөргө суу куят, чаңды сүртөт, дасторконду даярдап жана кайра жыйнайт; 10. Тапшырмаларды угат жана аткарат, эскертүүлөрдү туура кабыл алат; 11. Өзүнүн дарегин жана телефон номерин билет; 12. Өзү жана өзүнүн үй-бүлөсү жөнүндө маалыматы бар; 13. Коопсуздуктун негизги эрежелерин билет: от, газ, суу, электр тогу, бийиктик; 14. Көчөдө жүрүүнүн, бейтааныш адамдар менен баарлашуунун негизги эрежелерин билет.

Документтердин тизмеси

1. 063/У медициналык маалымкаты;
2. Майыптуулугу бар экени жөнүндө МСЭК маалымкаты;
3. ПМПК корутундусу
4. 26/У эмдөө картасы;
5. Баланын туулгандыгы жөнүндө күбөлүк;
6. Ата-эненин инсандыгын күбөлөндүрүүчү документ;
7. Иштеген жеринен өтүнүч кат;
8. Жашаган жеринен маалымкат;

2-тиркеме

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн же
Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана
илим министрлигинин № _____
буйругу менен бекитилген

ТИПТҮҮ КЕЛИШИМ

«___» _____ 201_____ -жыл. Документтин №

Билим берүү ишмердүүлүгүн УСТАВДЫН (түзүлгөн күнү, айы, жылы жана №) негизинде жүргүзгөн билим берүү уюму (мындан ары «Уюм» деп аталат), Уставдын негизинде иш алып барган анын жетекчиси

_____ атынан (мындан ары – «Аткаруучу») жана жашы жете элек _____

_____ жашаган дареги: _____

_____ (ДМЧБ жашаган жерин, диагнозу көрсөтүлөт), мындан ары «Тарбиялануучу» деп аталат, кызыкчылыгында иш алып барган ата-энеси (мыйзамдуу өкүлү),

_____ мындан ары «Тапшырык ээси» деп аталат,

чогуу «Тараптар» деп аталып, төмөнкүлөр жөнүндө ушул Келишимди түзүштү:

I. Келишимдин предмети

1.1 Ушул келишимдин предмети болуп Уюм «Наристе» балдарды билим берүү уюмуна даярдоо программасынын базасына (480 саат) негизделген мектепке чейин даярдоо программасын» жүзөгө ашыруунун алкагында Тарбиялануучуга билим берүү кызматтарын көрсөтүүсү саналат. Программа Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан иштелип чыгарылган (2015-жылы Бишкек шаарында), мындан ары «Билим берүү программасы» деп аталат, анда Тарбиялануучуну Уюмда окутуунун, Тарбиялануучуну кароонун жана ага кам көрүүнүн шарттары каралат.

1.2 Окутуунун түрү - такай окуу.

1.3 Билим берүү программасынын аталышы: «Наристе» балдарды билим берүү уюмуна даярдоо программасынын (480 саат) негизинде

даярдалган мектепке чейинки даярдоо программасы. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан иштелип чыгарылган, Бишкек шаарында, 2015-жылы.

(керектүүсүн сызыңыз)

1.4 Ушул келишимге кол коюлган учурга карата билим берүү программасын өтүүнүн мөөнөтү _____ окуу жылын түзөт.

1.5 Тарбиялануучу: жалпы билим берүү тобуна же инклюзивдүү багыттагы топко киргизилет, ИББ.

1.6 Тарбиялануучу топко жалпы негизде киргизилип жана инклюзивдүү программа боюнча окутулат.

(керектүүсүн сызыңыз)

II. Тараптардын өз ара иштешүүсү

I АТКАРУУЧУНУН УКУКТАРЫ

2.1 Билим берүү иштерин жүргүзүүдө ата-энелерди көмөктөшүүгө тарта алат.

2.2 Негизги билим берүү ишмердүүлүгүнүн жана ушул келишимдин 1.1. жана 1.3. пункттарында көрсөтүлгөн иштердин алкагында Тарбиялануучуга кошумча билим берүү кызматтарын көрсөтө алат.

2.3 Уюм Тарбиялануучунун эң артыкчылыктуу кызыкчылыктарын көздөө менен, Тарбиялануучу менен жүргүзүлүүчү өз алдынча аныктоого укуктуу.

2.4 Тарбиялануучуга билим берүү кызматтарын көрсөтүү үчүн атайын шарттарды түзүүгө каражаттарды издөөгө.

2.5 Тарбиялануучуну Уюмга кабыл алуу боюнча №1 жана №2 тиркемеге ылайык, документтердин толук топтомун талап кылууга.

2.6 Окутуу, окутууда келип чыккан маселелерди чечүү жана ИББ байланыштуу башка маселелер боюнча, Тапшырык ээсинен Уюм менен өз ара иштешүүнү талап кылууга.

2.7 Тарбиялануучу үчүн ИББ программасын иштеп чыгууга жигердүү катышууга.

I. АТКАРУУЧУНУН МИЛДЕТТЕРИ

1.2.1. Уюм Кыргыз Республикасынын «Мектепке чейинки билим берүү жана балдарга кам көрүү» мамлекеттик стандартынын (мындан ары текст боюнча - «Мектепке чейинки билим берүү мамстандарты» деп аталат) талаптарынын аткарылышын кам кылууга.

1.2.2. Тапшырык ээсине Уюмдун Уставы, билим берүү ишмердүүлүгүн жүргүзүүгө лицензия менен таанышуу үчүн маалыматка жеткиликти камсыздоого.

1.2.3. Тарбиялануучунун керектөөлөрү жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө Тапшырык ээси менен таанышуу маегин өткөрүүгө.

1.2.4. Ушул келишимдин алкагында Уюм Тарбиялануучуга сунуштаган кызмат көрсөтүүлөр жөнүндө тапшырык ээсине консультация берүүгө.

1.2.5. Тарбиялануучу Уюмда билим алуусуна байланыштуу маселелер боюнча Тапшырык ээси менен өз ара иштешүүгө.

1.2.6. Тарбиялануучунун билим алууга укугун бузбастан, биргелешкен күч-аракеттер менен келип чыккан көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдорун издөөгө.

1.2.7. Уюм көрсөтө ала турган кызмат көрсөтүүлөрдүн жана шарттардын толук тизмесин Тапшырык ээсине сунуштоого.

1.2.8. Эгерде зарылчылык болсо, Тарбиялануучу үчүн окуунун жекече программасын иштеп чыгууга.

1.2.9. Ушул Келишимдин I бөлүмүндө каралган кызмат көрсөтүүлөр тийиштүү түрдө көрсөтүшүн жана Мектепке чейинки билим берүү мамстандарттын талаптарына толук өлчөмдө ылайык келишин камсыздоого.

1.2.10. Тарбиялануучунун өмүрүнүн сактыгын, дене мүчөлүк жана психикалык саламаттыгын бекемдөөнү, аны интеллектуалдык, дене мүчөлүк жана инсандык жактан өнүктүрүүнү, анын чыгармачылык жөндөмдөрүн жана кызыкчылыктарын өнүктүрүүнү камсыздайт.

1.2.11. Ушул Келишимде каралган кызмат көрсөтүүлөрдү сунуштоодо Тарбиялануучунун жашоо жагдайларына жана ден соолугунун абалына байланыштуу, ал билим алуусунун өзгөчө шарттарын, Тарбиялануучу билим берүү программасын аны жүзөгө ашыруунун ар кандай баскычтарында өздөштүрүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктаган жекече керектөөлөрүн эске алууга

1.2.12. Ушул Келишимде каралган кызмат көрсөтүүлөрдү сунуштоодо Тарбиялануучунун инсандыгын урматтоого, аны дене мүчөлүк жана психологиялык зомбулуктун бардык түрлөрүнөн коргоого, Тарбиялануучунун жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен анын адеп-ахлактык, дене-мүчөлүк жана психологиялык саламаттыгын бекемдөөнүн, эмоционалдык бакубатчылыгынын шарттарын камсыздоого.

1.2.13. Тарбиялануучу менен коррекциялык-педагогикалык жана медициналык-психологиялык иштерди өткөрүүгө.

1.2.14. Аныкталган ченемдерге ылайык, Тарбиялануучу Уюмда окуусу, тарбиялануусу, ага кам көрүү үчүн коопсуз шарттарды түзүүгө, бул шарттар анын өмүрүн жана саламаттыгын камсыздашы керек.

1.2.15. Билим берүү программасын жүзөгө ашырууда окутуу ишмердүүлүгүн уюштуруу жана өнүктүрүүчү предметтик-мейкиндиктик чөйрөнү түзүү үчүн зарыл болгон окутуу жана тарбиялоо каражаттары менен камсыздоого.

1.2.16. Санитардык тамактандыруу ченемдерине, ошондой эле диеталык көрсөтмөлөргө ылайык, Тарбиялануучуну балансталган 5 жолку тамактандыруу менен камсыздоого.

1.2.17. 1-сентябрдан тарта Тарбиялануучуну кийинки жаш-курактык топко которууга.

1.2.18. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН «ЖЕКЕЧЕ МҮНӨЗДӨГҮ МААЛЫМАТ ЖӨНҮНДӨ» 2008-ЖЫЛДЫН 14-АПРЕЛИНДЕГИ №58 МЫЙЗАМЫНЫН 6-БЕРЕНЕСИНИН 1-2-ПУНКТТАРЫНЫН ТАЛАПТАРЫ АТКАРЫЛЫШЫН КАМСЫЗДООГО

II. ТАПШЫРЫК ЭЭСИНИН УКУКТАРЫ

2.1.1. Ушул келишимде бекитилген формада («№2 тиркеме» деп аталат), Уюмга Тарбиялануучуну кабыл алуу жөнүндө билдирүүнү Уюмга берүүгө.

2.1.2. Жашаган жери боюнча же эгер жашаган жеринде жок болсо, жакын жайгашкан шаарда же райондо психологиялык-медициналык-педагогикалык консультациядан (мындан ары текст боюнча «ПМПК») өтүүгө.

2.1.3. Уюм тарабынан сунушталган ИББ боюнча толук маалымат алууга.

2.1.4. ИББ боюнча баланы окутуу процесси жөнүндө маалымат алууга.

2.1.5. Уюмдун билим берүү иштерине катышууга, анын ичинде Тарбиялануучуну окутуу программасын түзүү процессине катышууга.

2.1.6. Аткаруучудан ушул келишимде каралган кызмат көрсөтүүлөрдү уюштуруу жана аларды тийиштүү деңгээлде аткаруу маселелери боюнча маалымат алууга.

II. ТАПШЫРЫК ЭЭСИНИН МИЛДЕТТЕРИ

2.2.1. ИББ программасы боюнча алынган материалдарды үй шартында бекемдөө боюнча мугалимдин талаптарын аткарууга.

2.2.2. Мектепке чейинки даярдык курсун өтүүдө Уюм менен өз ара иштешүүгө жана колдон келишинче көмөктөшүүгө.

2.2.3. Аткаруучунун уюштуруу документтеринин талаптарын, ички тартипти жана башка локалдык ченемдик актылардын эрежелерин, жүрүм-турумдун жалпы эрежелерин сактоого, анын ичинде Аткаруучунун административдик, педагогикалык, окуу-жардамчы жана тейлөөчү персоналына жана башка Тарбиялануучуларга урмат көрсөтүүгө, алардын ар-намысына жана кадыр-баркына зыян тийгизбөөгө.

2.2.4. Зарыл болгон учурларда, мектепке чейинки даярдыктан өтүү мезгилинде окуучуну коштоп жүрүү үчүн, анын жашоосуна жана ден соолугуна жооптуу адамдардын дайыма жанында болуусун камсыздоого.

2.2.5. Тарбиялануучу Билим берүү уюмуна киргенде жана ушул Келишим жарактуу мезгилде, Уставда жана билим берүү уюмунун локалдык актыларында каралган бардык зарыл документтерди берүүгө.

2.2.6. Байланыш телефону жана жашаган жери өзгөрүлгөнү жөнүндө Аткаруучуга дароо билдирүүгө.

2.2.7. Тарбиялануучу Уюмга Тарбиялануучулардын ички күн тартибинин эрежелерине ылайык баруусун камсыздоого.

2.2.8. Тарбиялануучу Уюмга барбай калышы же анын ооруп калганы туурасында Аткаруучуга маалымдоого. Эгер Тарбиялануучу ооруп калса, бул медициналык уюмдун корутундусу менен тастыкталса же Аткаруучунун медициналык кызматкери тарабынан аныкталса, Тарбиялануучунун ден соолугун калыбына келтирүү боюнча чараларды көрүүгө жана ооруп жаткан мезгилде аны Уюмга алып келбөөгө.

2.2.9. Оорудан айыккандан кийин, ошондой эле Тарбиялануучу Уюмга 5 календардык күн келбесе (дем алыш жана майрамдык күндөрдү кошпогондо), оорунун диагнозу, ооруган убакыттын узактыгы, инфекциялуу оорулуулар менен байланыштын жоктугу туурасында маалыматтар көрсөтүлгөн маалымкат алып келүүгө.

2.2.8. Аткаруучунун мүлкүнө аяр мамиле кылууга, Окуучу Аткаруучунун мүлкүнө зыян келтирсе, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык ал зыяндын ордун толтурууга.

III. Окуучуларды кароо жана аларга кам көрүү үчүн төлөмдүн көлөмү, мөөнөттөрү жана тартиби

а. Зарыл болгондо жана билим берүү уюмунун сунуш-көрсөтмөсү боюнча ата-энелер жеке каражаттарынын эсебинен профильдик адистер менен кошумча сабактарды өткөрүшөт. Бул сабактар билим берүү уюмунун макулдугу менен, билим берүү уюмунун имаратында өткөрүлүшү мүмкүн. Ошондой эле билим берүү уюму мыйзамда аныкталган тартипте, кошумча билим берүү кызматтарын өз алдынча көрсөтө алат.

IV. Кошумча шарттар

4.1 Тапшырык ээси төмөнкү адамдарга гана Тарбиялануучуну коштоп жүрүүнү ишенет (18 жашка чыккан, бойго жеткен адамдарга гана): Окуучуну коштоп жүрүүгө ишеним берилгенде, коштоп жүрүүчү анын өмүрүнө жана саламаттыгына толук жооп берет, буга байланыштуу коштоп жүрүүчү адамга нотариалдык ишеним кат алуу зарыл (баланын кызыкчылыктарын билдирүү укугусуз).

ФАА	Туулган күнү	Туугандык катышы

4. 2 Аткаруучу баланы мас абалындагы ата-энесине (мыйзамдуу өкүлдөрүнө) жана 4.1 пунктунда көрсөтүлгөн адамдарга бербей коюуга укуктуу.

V. Келишим боюнча милдеттердин аткарылбагандыгы же тийиштүү түрдө аткарылбагандыгы үчүн жоопкерчилик, талаштарды чечүүнүн тартиби.

5. 1 Ушул Келишим боюнча милдеттерди аткарылбагандыгы же тийиштүү түрдө аткарылбагандыгы үчүн Аткаруучу жана Тапшырык ээси Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жана ушул Келишимде каралган жоопкерчиликти тартышат.

VI. Келишимди өзгөртүүгө жана жокко чыгарууга негиздер

6.1 Ушул келишимде аныкталган шарттар тараптардын макулдугу боюнча өзгөртүлүшү мүмкүн.

6.2 Ушул келишимге бардык өзгөртүүлөр жана толуктоолор жазуу түрүндө аткарылып жана Тараптар аларга кол коюшу керек.

6.3 Ушул Келишим Тараптардын макулдугу боюнча жокко чыгарылышы мүмкүн. Бир Тараптын демилгеси боюнча ушул Келишим Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарында каралган негиздер боюнча жокко чыгарылышы мүмкүн.

VII. Корутунду жоболор

7.1 Ушул Келишимдин шарттары Билим берүү мекемесинин жана ата-эненин (мыйзамдуу өкүлдөрүнүн) ортосунда «___» _____-жылдан башталган мамилелерге тиешелүү жана «___» _____-жылга чейин жарактуу.

7.2 Ушул Келишим бирдей юридикалык күчкө ээ болгон эки нускада түзүлдү, ар бир Тарапка бирден.

7.3 Тараптар реквизиттердин, даректердин жана башка олуттуу өзгөрүүлөр жөнүндө бири-бирин маалымдап турууга милдеттенишет.

7.4 Ушул Келишимдин шарттарын аткарууда келип чыгышы мүмкүн болгон бардык талаштарды жана пикир келишпестиктерди Тараптар сүйлөшүү жолу менен чечүүгө аракет кылышат.

7.5 Сүйлөшүү жолу менен жөнгө салынбаган талаштар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында аныкталган сот тартибинде каралат.

7.6 Тараптардын бири да ушул Келишим боюнча өзүнүн укуктарын жана милдеттерин бир Тараптын жазуу түрүндөгү макулдугусуз үчүнчү жактарга өткөрүп берүүгө укугу жок.

7.7 Ушул Келишимдин шарттарын аткарууда Тараптар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жетекчиликке алышат.

VIII. Тараптардын реквизиттери жана кол тамгалары:

1. Уюмдун Уставы жана билим берүү ишмердүүлүгүнө лицензиясы, Уюм билим берүү ишмердүүлүгүн уюштуруусун жана жүргүзүүсүн регламенттеген окуу-программалык документациясы жана башка документтери менен тааныштым.

«___» _____ 20__-жыл.

Тапшырык ээси _____ (_____)

«Келишимдин нускасын колума алдым»7

«___» _____ 20__-жыл.

Аткаруучу

_____ (_____) 20__-жыл.

_____ 20__-жыл.

Тапшырык ээси _____ (_____) _____

_____ 20__-жыл.

3-тиркеме

ДМЧБга болжолдуу мүнөздөмө

Документ А4 стандартындагы кагазга жазылат. Мугалимдин, директордун кол тамгасы жана мөөр менен күбөлөндүрүлөт. ДМЧБга даяр мүнөздөмө төмөнкү пункттардан турат:

- Анкеталык маалыматтар.
  - ФАА, туулган күнү, дареги, диагнозу, билим берүү мекемесине баргандыгы жөнүндө маалымат.
- Өнүгүүсүнүн таржымалы.
  - Ата-энесинин ден соолугунун абалы. Окуу учурунда ден соолугуна байланыштуу көйгөйлөр.
- Үй бүлөсү.
  - Үй бүлө мүчөлөрү, ата-энесинин иштеген иши, материалдык абалы, баланы тарбиялоонун шарттары, жакын адамдарынын ага карата мамилеси.
- Баланын дене-мүчөлүк өнүгүүсү.

- Моторикасы, кыймылдарынын бузулуусу, өнөкөт оорулары, анализаторлордун иштешинин өзгөчөлүктөрү.
- Таанып билүү ишмердүүлүгү.
  - Кабыл алуусунун ылдамдыгы, көлөмү жана толуктугу. Эс тутумдун, сүйлөөсүнүн, ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрү.
- Эмоционалдык-эрк чөйрөсү.
  - Маанайдын тез өзгөрүүсү, эмоционалдык козголгучтугу, баш ийүүнүн жана кабыл алуунун деңгээли.
- Окуу ишмердүүлүгү.
  - Көрсөтмө куралдар менен иштей алуусу жана мугалимдин тапшырмаларын аткаруусу, планга ылайык иштөөсү. Окууда өзүнө ишенимдүүлүгү.
- Айрым предметтерди окууда ийгиликтери.
  - Мотивациянын болушу, аракетчилдиги, педагогдун эскертүүлөрүнө мамилеси.
- Мүнөзү жана темпераменти.
- Тартиби, жамаатта өзүн алып жүрүүсү, өз алдынчалыгы. Курдаштары жана педагогдор менен болгон мамилеси.
- Корутундулар жана сунуш-көрсөтмөлөр.

**Психологиялык-медициналык-педагогикалык консилиум жөнүндө
болжолдуу жобо**

1. Жалпы жоболор

1.1 Ушул жобо Кыргыз Республикасынын Конституциясына, «Билим берүү жөнүндө» КР мыйзамына, Жалпы билим берүү уюму жөнүндө типтүү келишимге, билим берүү уюмунун Уставына ылайык иштелип чыгарылган.

1.2 Психологиялык-медициналык-педагогикалык консилиум (ПМПК) - билим берүү уюмунун администрациясына караштуу кеңешүүчү, системалык түрдө иштөөчү орган.

1.3 ПМПК негизги максаты - окутуунун мазмуну жана окуучуларга профессионалдык-педагогикалык таасир тийгизүүнүн ыкмалары жөнүндө жамааттык чечимди иштеп чыгуу. Мындай чечимдер конкреттүү окуучунун, окуучулардын тобунун же класстын өзгөчөлүктөрү жөнүндө мугалимдер, педагог-психолог, социалдык педагог тарабынан берилген диагностикалык жана аналитикалык маалыматтардын негизинде кабыл алынат.

1.4 ПМПК курамына туруктуу катышуучулар киришет - билим берүү уюмунун директорунун окуу-тарбия иштери боюнча орун басары, педагог-психолог, социалдык педагог жана каралган маселенин спецификасына жараша кошумча чакырылган адистер.

1.5 ПМПК ишине жалпы жетекчиликти директордун окуу-тарбиялоо иштери боюнча орун басары жүргүзөт.

2. ПМПК ишмердүүлүгүнүн принциптери

ПМПК ишинде негизги принциптер болуп төмөнкүлөр эсептелет:

- инсандыкты урматтоо жана баланын жакшы сапаттарына таянуу. Отурумдун жүрүшүндө бала менен маектешүү бирдей деңгээлде баланын өнүгүүсүндөгү кемчиликтерди жана жакшы потенциалын аныктоого багытталат;

- ПМПКнын педагогикалык милдеттерин аныктаган диагностиканын максималдуу педагогизациясы жана консилиумдун мааниси - психологиялык жана педагогикалык билимдердин интеграциясында деп билүү. Баланын өнүгүүсү боюнча аныкталган ар бир өзгөчөлүк жакынкы мезгилде өнүктүрүү көз карашынан ырааттуу баамдалып жана муну эске алуу менен конкреттүү тарбиялоо чарасына трансформацияланышы керек;
- маалыматтын сакталышы, ПМПК катышуучулары тарабынан этикалык принциптердин катуу сакталышы каралат; Конкретизация жана өнүгүүдө карама-каршылыктарды табуу окуучунун өзүн-өзү баалоосунун төмөндөөсүнө, курдаштары жана мугалимдер менен өз ара мамилелердеги көйгөйлөрдүн тереңдөөсүнө алып келбеши керек. Психологиялык-медициналык-педагогикалык диагностиканын сырын катуу сактоо. Психикалык патологиясы, жамаатта жагымсыз статусу жөнүндө маалыматтарды, жана аларды ачыктоо балага зыян алып келиши мүмкүн болгон башка маалыматтарды ПМПК отурумунан тышкары жерлерде ачык талкуулоого тыюу салынат.

3. Психикалык-медициналык-педагогикалык консилиумдун милдеттери

3.1 Окуучулардын окуусундагы жана жүрүм-турумундагы четтөөлөрдүн мүнөзүн жана себептерин аныктоо, четтөөлөрдүн себептерин жалпылоо.

3.2 Окуучулардын дезадаптациясын алдын алуу маселесин иш жүзүндө чечүү.

3.3 Бала үчүн (балдардын тобу үчүн) окутуунун мазмунунун спецификасы жөнүндө жамааттык чечим кабыл алуу.

3.4 Билим берүү процессин коррекциялоо максатында биргелешкен психологиялык-медициналык-педагогикалык иш чаралардын планын иштеп чыгуу.

3.5 Татаал, жаңжалдуу жагдайларды чечүүдө консультациялар.

4. Психикалык-мединалык-педагогикалык консилумдун функциялары

4.1 Диагностикалык функция:

- жүрүм-турумдагы жана окуудагы четтөөлөрдүн себептерин жана алардын мүнөзүн аныктоо;
- баланын өнүгүүсүнүн социалдык жагдайын, анын жамааттагы абалын изилдөө;
- баланын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдөрүн аныктоо.

4.2 Реабилитациялык функция:

- жагымсыз окуу-тарбиялоо жагдайына туш болгон баланын кызыкчылыктарын коргоо;
- баланын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо жана аларды өнүктүрүү боюнча чараларды иштеп чыгуу;
- окуунун, коррекциялык таасирлердин оптималдуу формаларын тандоо;
- балдарды медициналык реабилитациялоо боюнча сунуш-көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуу;
- Үй-бүлөлүк реабилитация: ата-эненин көзүндө баланын статусун жогорулатуу, үй бүлөнүн мүчөсү катары анын баалуулугун жогорулатуу; бала үчүн натыйжалуу сабактар боюнча сунуш-көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуу, үй бүлөлүк тарбиянын ыкмалары менен анын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү; балага жагымсыз психикалык жана дене-мүчөлүк таасир тийгизүү ыкмаларына жол бербөө же алдын алуу.

4.3 Тарбиялоо функциясы:

- «тобокел тобундагы» балдарга педагогикалык таасир тийгизүүнүн стратегиясын иштеп чыгуу;
- педагогикалык жамаатын, ата-энелердин жана курдаштардын балага карата тарбиялоочу таасирлерин интеграциялоо.

5. Психологиялык-медициналык-педагогикалык консилиумдун ишин уюштуруу

5.1 ПМПК билим берүү мекемесинде билим берүү уюмунун директорунун буйругу менен түзүлөт.

5.2 Балдарды жана өспүрүмдөрдү консилиумга кабыл алуу ата-эненин (мыйзамдуу өкүлдөрдүн) демилгеси, ошондой эле ата-эненин кат жүзүндөгү макулдугу менен бала окуган класстын демилгеси боюнча жүргүзүлөт.

5.3 ПМПК отуруму зарылдык боюнча жана конкреттүү психологиялык-медициналык-педагогикалык маселени чечүү үчүн зарыл болгон диагностикалык жана аналитикалык материалдардын даярдыгына жараша өткөрүлөт.

5.4 ПМПК отуруму, анын жетекчисинин демилгеси боюнча шашылыш тартипте чакырылышы мүмкүн.

5.5 Изилдөө үчүн консилиумда төмөнкүдөй документтер берилиши керек:

- келип чыккан маселе сүрөттөлгөн педагогикалык тыянак;
- баланын өнүгүү таржымалынан көчүрмө;
- орус тили, математика, сүрөт боюнча жазуу иштери.

5.6 ПМПК отуруму протокол менен жол-жоболоштурулат.

5.7 Отурумду уюштуруу эки баскыч менен өткөрүлөт:

- *даярдык:* диагностикалык, аналитикалык маалыматтарды чогултуу жана жалпылоо, алдын ала корутундуларды жана сунуш-көрсөтмөлөрдү түзүү;
- *негизги:* аналитикалык маалыматтарды жана алдын ала корутундуларды талкуулоо, жамааттык сунуш-көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуу.
- консилиум тарабынан бекитилген, андан аркы коррекциялык-өнүктүрүү иштерин өткөрүү боюнча сунуш-көрсөтмөлөр, алар бала менен иштешкен бардык адистер үчүн милдеттүү болуп саналат.

5.8. Диагностика жасоо татаал болгон учурларда бала райондук ПМПКга жөнөтүлөт.

6. ПМПК катышуучуларынын милдеттери

<i>Катышуучулар</i>	<i>Милдеттери</i>
ПМПК жетекчиси (төрагасы) - бирим берүү уюмунун директорунун орун басары	<ul style="list-style-type: none"> – ПМПК ишин уюштурат; – кезектеги отурумга катышуучулардын курамын түзөт; – отурумда талкуулана же чакырыла турган окуучулардын курамын түзөт; – билим берүү процессинин катышуучулары менен ПМПК байланышын координациялайт; – ПМПК сунуш-көрсөтмөлөрүнүн аткарылышын көзөмөлдөйт.
Билим берүү уюмунун педагог- психологу	<ul style="list-style-type: none"> – даярдык этабында диагностикалык маалыматтарды чогултууну уюштурат; – алынган диагностикалык маалыматтарды жалпылаштырат, системалайт, аналитикалык материалдарды даярдайт; – корутундуларды, гипотезаларды түзөт; – алдын ала сунуш-көрсөтмөлөрдү иштеп чыгарат
Социалдык педагог	<ul style="list-style-type: none"> – жайсыз үй бүлөлөргө мүнөздөмө берет; – алдын ала сунуш-көрсөтмөлөрдү иштеп чыгарат
Класста иштеген мугалимдер	<ul style="list-style-type: none"> – сунушталган форма боюнча окуучуга кеңири педагогикалык мүнөздөмө берет; – педагогикалык гипотезаларды, корутундуларды, сунуш-көрсөтмөлөрдү түзөт
Медайым	<ul style="list-style-type: none"> – окуучунун ден соолугунун абалы жөнүндө маалымдайт.

7. ПМПК документациясы жана отчеттуулугу

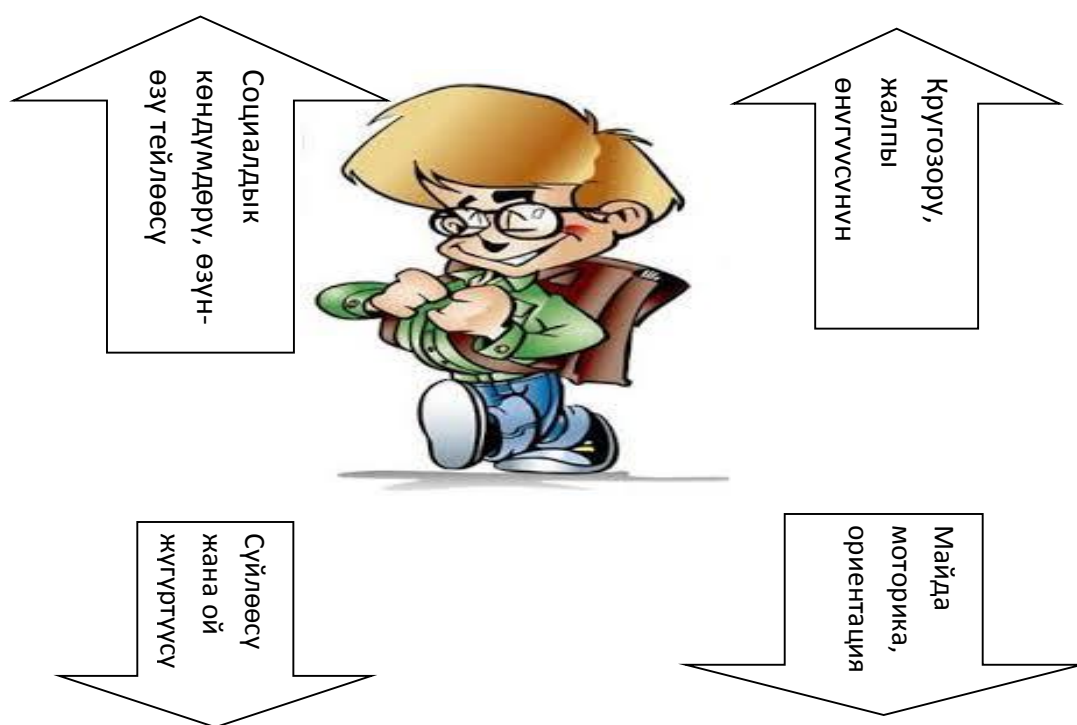
1. Психологиялык-педагогикалык жана медициналык-социалдык жардамга муктаж балдарды жазуу жана учетко алуу журналы.
2. Адистердин корутундулары жана сунуш-көрсөтмөлөрү.
3. Консилиумдун отурумдарынын протоколдору.
4. Аналитикалык материалдар.

ПМПК документациялары жана отчеттору, ПМПК иштерин регламенттеген ченемдик укуктук документтер, ПМПК адистеринин тизмеси консилиумдун жетекчисинде сакталат.

Жобонун жарактуулук мөөнөтү чектелбейт. Мыйзамдар өзгөрүлсө, актка өзгөртүүлөр аныкталган тартипте киргизилет.

МУГАЛИМ ҮЧҮН ЭСКЕРТМЕ

<p>1. Оңою менен баарлашпайт. Көрсөтмөнү кабыл алат, бирок бирөөнүн жардамы менен аткарат. Түнт. Санитардык-гигиеналык амалдарды билет, бирок тышкы келбетине кам көрбөйт.</p>	<p>1. Түшүнүктөрү конкреттүү жана жагдай менен чектелген</p>
<p>2. Баарлашууга оңой жана дароо киришет. Көрсөтмөнү түшүнөт жана өз алдынча аткарат. Тыкан жүрөт. Санитардык-гигиеналык амалдарды өз алдынча аткара алат</p>	<p>2. Өзү, үй бүлөсү, айлана-чөйрө жөнүндө маалыматы жетиштүү, эң керектүү билимдерди жана ык-амалдарды билет.</p>
<p>3. Баарлашууга кыйынчылык менен киришет. Көрсөтмөнү дароо түшүнбөйт. Өзүн-өзү тейлөөсү чоңдордун көзөмөлү менен жүргүзүлөт. Балит, кыймылдуу, токтоо эмес.</p>	<p>3. Курчап турган дүйнө жөнүндө жалпы маалыматы, билими төмөн деңгээлде, башаламан, үзүндү</p>

<p>1. Сүйлөөсү көркөм эмес. Фразалары жөнөкөй, кээде грамматикалык каталар менен. Негизги ойду чоңдордун жардамы менен бөлүп көрсөтөт. Айтып берүүсү туура, бирок схема боюнча</p>	<p>1. Калемди жакшы кармай албайт, колу чыңалган. Кагазга жетишерлик эркин багыт ала алат, ал эми мейкиндикте ишенимсиз.</p>
--	--

<p>2. Сүйлөөсү мазмундуу, көркөм. Негизги ойду өз алдынча бөлүп көрсөтөт. Айтып берүүсү текстке жакындашат. Фразалары кенен жана грамматикалык жактан туура.</p>	<p>2. Калемди ишенимдүү колдонот. Туура кармайт. Мейкиндикте жана кагазда багыт алуусу эркин. Сызыктары даана, бириктирүүлөрү так.</p>
<p>3. Аңгемени өз алдынча айтып бере албайт. Багыттама суроолорго кыска жооп берет. Фразалары жөнөкөй, грамматикалык каталары көп. Үндөрдү жана фонемаларды айтууда дефектилер бар.</p>	<p>3. Калем менен начар иштейт. Сызыктары ийри-буйру, бириктирүүлөрү так эмес. Мейкиндикте жана кагазда багыт алуусу начар. Оң жана сол тараптарды алмаштырат.</p>

Интерпретация:

Эгерде баланын иш-аракеттери жана жүрүм-туруму таблицадагы бир номерге көбүрөөк ылайык келсе, анда:

1. Баланын психофизикалык өнүгүүсүндө коркунучтар бар Ага: окутууда жекече мамиле жана педагогдун кошумча жардамы зарыл.
2. Бардыгы жакшы! Баланы окутууну уланта бериңиз.
3. Ата-энесине тар адистерге (невропатолог, психиатр, окулист, сурдолог ж.б.) кайрылууну сунуштаңыз.

Жаңы социалдык ролду кабыл алууга - окуучу болууга даярдык

Балага көзөмөлдөө жүргүзүлүүчү убакыт	Умтулуу	Жүрүм-турумунун эркиндиги	Өзүн-өзү баалоо жана өзүн-өзү көзөмөлдөө
Режимдик моменттер	<p>Мотивация чоң адамдын баалоосуна мамилесинде (баалоочу мотив), билимге умтулуусунда (таанып билүү мотиви), иштеринин натыйжасын жакшыртууга умтулуусунда (социалдык-адеп-ахлактык мотив), алдыда мектеп окууга кызыгуусунда билинет.</p>	<p>Тарбиячынын талабы боюнча иштердин жаңы түрлөрүнө киришүү жөндөмүндө, максатка умтулууну, тырышчаактыкты, чыдамкайлыкты, чечкиндүүлүктү көрсөтүүсүндө, өзүнүн иштерин башкарууну, токтоо болууну, эрежелерге баш ийүүнү билүүсүндө көрүнөт.</p>	<p>Өзүн-өзү баалоонун адекваттуу эместиги бардык жагдайларда иш-аракеттерин жолсуз болуудан качкандай кылып жасоого умтулуусунда билинет (өзгөчө, ишинин натыйжалары башка адамдар тарабынан бааланган жерлерде). Өзү өзү баалоосу төмөн бала жай сүйлөйт, сүйлөшүп жаткан адамынын көзүнө карабайт, тандаш керек болгон учурларда жазганчаактык көрсөтөт, көпчүлүк учурда тартынчаак, пассивдүү, көрүнүксүз болууга умтулат, бүкүрөйт. Өзүн өзү баалоосу өтө жогору бала активдүү. Жай сүйлөгөнгө караганда, көбүрөөк кыйкырат, критикага таарынат, катуу талашат, иши</p>

			ойдогудай болбогонуна башкаларды күнөөлөйт, өз иштеринин жыйынтыктарына сын көз караш менен карабайт. Өзүн өзү кармоо каталарды байкап жана аларды ондой билүүдө көрүнөт. Бул иштердин натыйжалуу түрлөрүндө көбүрөөк байкалат.
Сабактар	Бала сабактарды жакшы көрөт, аны таанып билүү багытындагы сабактар кызыктырат.	Бала сабактарда кунт коюп олтурат, тарбиячынын тапшырмаларын аткарууга аракет кылат, кызыксыз, бир түрдүү иштерди узак убакыт жана чыдамкайлык менен аткара алат (мисалы, штриховка, чоң фигураларды калем менен боео).	Өзүн өзү кармоо токтоолукта, кунт кое билүүдө, иш-аракеттердин натыйжалуулугунда билинет.
Оюндар	Балдар «бакча, мектеп» оюнун ойношот, ошол эле учурда өзүнө мугалимдин эмес, окуучунун ролун алууну жактырышат. Оюндун мазмуну бала үчүн билим берүү уюмунда	Оюндун эрежелерине өзү баш ийет, башка балдар да баш ийүүсүнө көз салат.	Өзүн өзү баалоосу төмөн бала экинчи даражадагы ролдорго ыраазы болот, ал эми өзүн өзү баалоосу өтө жогорулар - башкы ролдорду алууга умтулушат. Өзүн өзү кармоо эрежелерге баш ийе билүүдө

	эмне көбүрөөк маанилүү экенин көрсөтөт.		билинет.
Умтулуучулук даярдыкты баалоо.	<p>Умтулуу <u>Калыптанган</u> <u>эмес</u>, эгер бала билим берүү уюмуна баргысы келбесе же анын умтулуусу окуунун керектөөлөрүн чагылдырбаса (мектеп атрибутикасы, күндүзү уктабоо, жаңы балдар менен таанышуу кызыктырат ж.б.)</p> <p><u>Калыптануу</u> <u>стадиясында</u>, эгерде күчтүү умтулуу бар болсо (таанып билүү же баалоочу же социалдык-адеп-ахлактык), бирок башка умтулуулар менен бекемделген эмес</p> <p><u>Калыптанган</u>, эгер умтулуулардын топтому бар болсо жана күчтүү умтулуу негизги орунда турса.</p>	<p>Жүрүм-турумунун эркиндиги <u>Калыптанган</u> <u>эмес</u>, эгер бала режимдин, жүрүм-турумдун жана баарлашуунун аныкталган эрежелерине баш ийбесе.</p> <p><u>Калыптануу</u> <u>стадиясында</u>, эгер бала режимди, ченемдерди жана эрежелерди сактоого көңүлдөнөт, бирок чоңдордун тышкы көзөмөлүнө, эрежелерди эскертип турууга муктаж.</p> <p><u>Калыптанган</u>, эгер бала чечимдерди эскертүүсүз аткарса, алектенгенге иштерди өзү таап жана өз ишин өзү уюштурганды билсе, эмоцияларын башкара алса, каалабаса да жана кызыгуусу жок болсо да иштерди уланта билсе, тырышчаактык жана чыдамкайлык көрсөтсө.</p>	<p>Өзүн-өзү баалоо жана өзүн-өзү кармоо <u>Калыптанган</u> <u>эмес</u>, эгер баланын жүрүм-турумун башкаруу кыйын болсо, көпчүлүк учурларда таарынчаак, урушчаак болсо, талаш жагдайларды чечүүдөн качса.</p> <p><u>Калыптануу</u> <u>стадиясында</u>, эгер бала ченемдерге жана эрежелерге баш ийе билет, бирок кээде аларга андан баш тартат.</p> <p><u>Калыптанган</u>, эгер бала өзүн токтоо кармай алса, өзүнүн иш аракеттерине көңүл бурса, каталарын байкаса, ийгиликтерге умтулса, бирок иши оңунан чыкпай калуусунан коркпосо.</p>

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР

Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдар (ДМЧ) – физикалык жана (же) психикалык өнүгүүсүндө убактылуу же туруктуу мүчүлүштүктөрү бар, ошол себептен билим алуу үчүн өзгөчө шарттарга муктаж болгон жашы 18-ге чейинки балдар, жана 18-ден жогорку курактагы жаштар аталат.

Билим алууда өзгөчө керектөөлөргө (муктаждыктарга) ээ балдар – ден соолугуна, социалдык-экономикалык, маданий, диний, улуттук, тил билүү, географиялык жана башка шарттардын таасиринен улам билим алууда туруктуу же убактылуу кыйынчылыктарга кабылган балдар.

Реабилитациялонун жеке программалары – иштин белгилүү бир түрүн аткарууга карата ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдардын жөндөмдүүлүктөрүн, организмдин жоготулган же жабыр тарткан функцияларын компенсациялоого, калыбына келтирүүгө багытталган социалдык жардамдын түрлөрүн жана реабилитациялык иш-чараларды жүзөгө ашыруунун тартибин, айрым түрлөрүн, формасын, көлөмүн, мөөнөтүн камтыган, реабилитациялоочу оптималдуу иш-чаралардын комплекси.

Инклюзия – билим алуу процессине ар бир баланын катышуусун көбөйтүү жана ошондой эле билим берүү мекемелеринде жана социалдык-маданий чөйрөдө болуп жаткан бардык процесстерде баланын четтеп калышын жоюу.

Инклюзивдик билим берүү – балдардын физикалык, психикалык, интеллектуалдык жана башка өзгөчөлүктөрүнө карабай, өз теңдүүлөрү менен бирге жалпы билим алуу системасында тарбиялоо жана билим берүү процесси. Мында ДМЧ балдардын өзгөчө муктаждыктары эске алынып, алар үчүн тиешелүү шарттар түзүлүп, керектүү колдоо көрсөтүлөт.

Интеграция – өнүгүү процесси, мында натыйжа катары адистештирилген элементтердин өз ара көзкарандылыгына негизделген системанын ичинде биримдик жана бүтүндүк түзүлүшү каралат.

Интеграциялашкан билим берүү – коррекциялоочу эмес билим берүү мекемелеринде ДМЧ балдарды окутуу жана тарбиялоо иштерин алардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен уюштуруу.

Психологиялык, медициналык, педагогикалык жардам (коштоо) – ден соолуктун психикалык абалын изилдөөдө, психикалык жабыркоолорду аныктоодо жана ДМЧ балдарды окутуу, тарбиялоо, айыктыруу маселелери боюнча элге жардам көрсөтүү.

Психологиялык, педагогикалык реабилитация – билим алуунун жана ык-амалдарды үйрөнүүнүн ыкмаларын түзүүгө багытталган психологиялык, педагогикалык иш-чаралардын системасы, ошону менен бирге кардардын коомдогу жүрүм-турумдардын эрежелерин өздөштүрүүсүнө, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн туура баалоосуна, ишенимдеринин калыптануусуна жардам берүү каралат.

Реабилитация – ден-соолугунун жабыркоолорун, социалдык, психологиялык даражасын калыптандыруу максатында колдонулуучу медициналык, социалдык, билим жана кесип берүүчүлүк мүнөздөгү иш-чаралардын комплекси.

Атайын шарттар – ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген балдардын конституциялык укуктарын ишке ашыруу үчүн керек болгон технологиялар, шаймандар, куралдар, ыкмалар, методдор, программалар, китептер, колдонмолор ж.б. каражаттар.

Эрте жардам берүү кызматы – жаш курактагы (3 – жашка чейин) балдарды жана алардын ата-энелерин колдоо үчүн үй-бүлөлүк багытта социалдык, психологиялык, педагогикалык жардам көрсөтүүчү кызматтар.

Коштоо - көптөгөн көйгөйлүү жагдайларда өнүктүрүү субъекти (өнүгүп келе жаткан адам же өнүгүп келе жаткан система) оптималдуу чечимдерди кабыл алуусу үчүн шарттарды түзүп берүүнү камсыздаган ыкма,

ал жагдайларды чечүүдө субъект өзү үчүн өнүгүүнүн прогрессивдүү же регрессивдүү жолун аныктайт.

Социалдаштыруу – инсандын калыптануу процесси, бара-бара коомдогу талаптарды өздөштүрүү, аң-сезимдин, жүрүм-турумдардын коом менен ыкташуусу үчүн керектүү деңгээлдеги мүнөздөмөлөрүнө жетишүү.

Социалдык адаптация – коомдогу баалуулуктарды, жүрүм-турумдардын эрежелерин, талаптарын өздөштүрүү менен ДМЧ балдардын социалдык чөйрөгө активдүү көнүүсү.

Баланы социалдык реабилитациялоо – баланын үзгүлтүккө учураган социалдык байланыштарын, функцияларын, жашоо шарттарын калыптандыруу жаатында аткарылуучу иш-чаралар.

Ыраазычылык сөздөрү:

АРДИ КБ «Сорос Кыргызстан» фондуна, анын башкы директору Ибрагимов Шамилге, «Сорос Кыргызстан» фондунун «Билим берүү программасына» жана Программанын Директору Валентин Дейчманга терең ыраазычылык билдирет.

Программаны иштеп чыккан эксперттерге: Архипова Татьяна Викторовнага, Романова Ольга Геннадиевнага, Абдуазизов Данияр Валитовичке жана Мамбетова Салтанат Сталбековнага өзгөчө ыраазычылык билдиребиз.

КРде майыптыгы бар балдарды жана алардын үй бүлөлөрүн коргоо чөйрөсүндө кажыбас эмгеги үчүн АРДИ КБ жамаатына чын жүрөктөн ыраазычылык билдиребиз!